151- Chapters only.

Title	Nirṇaya Sindhu
Author	Kamalakara Bhaṭṭa
Editor	
Year, Vols.	
Publisher	
Remarks	254

254

श्रीगणेशायनमः॥श्रीसरस्वत्यैनमः॥गुरुभ्योनमः॥श्रीमंन्मंगळमूर्तयेनमः॥ ॥कारुण्यैक
कानकेतनामंसीताललतोयुतं॥विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालंबशाखिनंवंदे॥१॥लक्ष्मी
सहायंकल्पद्रुतळवंजितगोकुळं॥बृहत्पीडंघनश्यामंमहः किंचिदुपास्महे २ यस्यास्संस्मृतिः
सर्वमंगळप्राप्तिर्नूनंमता॥तावच्छ्रद्धानिवृत्त्याख्यावत्तीर्थानि‌तांस्मरणात्तुमे: ३ सर्वकल्याणगु
दोहनिदानंयस्यदेहयं॥घूनदीसोदरीमंबामुमाख्यांनौमिसादरं ४ बिंदुमाधवपादाब्ज
द्वैधीकृतविग्रहं॥ज्यायांसंभ्रातरंभद्दीवाकरमुपास्महे ५ हेमाद्रिमाधवमतेविचार्यग्र
सम्यगा चतत्वमीर्ष्यंहन्तांपरेषीं॥श्रीनामहृद्भुततनयः कमळाकराख्यः कालेर्यथामितिवि
निर्णयम रोति ६ संतियद्यपिविद्वांसस्तन्निबंधाश्चकोटिशः॥तथापि वेरगर्धीकौतुकि
ज्ञात्वमीन्‍॥ ७॥ ॥तत्रसंक्षेपतः कालःषोढा॥ ॥अब्दोऽयनमृतुर्मासः पक्षोदिवसश्चेति
तत्राब्दोमाधवमतेपंचधा॥सवनःसौरश्चांद्रोनाक्षत्रोबार्हस्पत्यइति॥गुणैर्भ सौम्यादिकेनबा

श्रीः
१

श्यः॥सचज्योतिःशास्त्रप्रतिसिद्धः॥हेमाद्रिस्त्वंत्ययोर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगाच्चित्रविधाआह
तत्रस्वस्यमणे॥सावनादिद्वादशमासैःस्तत्रदं।मलमासेतुसत्रिंशच्छितदिनात्मकश्चांद्रोमासइति
चांद्रनामासत्त्वमविरुद्धं॥तथाचव्यासः॥षष्ट्याभ्युदिवसैर्मासः कथितोबादरायणैरिति॥तत्रचांद्र
स्तुःपष्टिर्भेदः॥तदाहनारदः॥प्रभवोविभवः शुक्लःप्रमोदोथप्रजापतिः॥अंगिराःश्रीमुखोभा
वोयुवाधातेश्वरःस्तथा॥ईश्वरोबहुधान्यश्चप्रमाथीविक्रमोवृषस्तथा॥चित्रभानुःसुभानुश्च
तारणःपार्थिवोव्ययः॥सर्वजित्सर्वधारीचविरोधीविकृतिःखरः॥नंदनोविजयश्चैवजयो
मन्मथदुर्मुखौ॥हेमलंबोविलंबोथविकारीशार्वरीप्लवः॥शुभकृच्छोभनःक्रोधीविश्वावसु
पराभवौ॥प्लवंगः कीलकःसौम्यःसाधारणविरोधकृत्॥परिधावीप्रमादीचआनंदोराक्ष
सोनलः॥पिंगःकालयुक्तश्चसिद्धार्थीरौद्रदुर्मती॥दुंदुभीरुधिरोद्गारीरक्ताक्षःक्रोधनःक्ष
यइति॥यद्यपिज्योतिषेगुर्वार्नामध्यसाविशेषेणप्रभवादीनामाधानोक्तानितुक्तातथापि
प्रभवादीनांचांद्रत्वमप्यस्ति॥ब्रह्मणाप्रभवादीनांपंचकेयुगमिति माधवोक्तेः॥तेनचांद्रप

भ्वादिष्वेत्रसितेप्रवर्तते। वर्द्धस्यत्यस्तु माघादौ। तपोविनियोगो ज्योतिर्निबंधे ब्रह्मसिद्धांते
व्यावहारिकसंज्ञोयं कालः स्मृत्यादिकर्म्मसु। योज्यः सर्वत्र तत्रापि जैवो वा नर्मदोत्तरे। आ
र्क्षिषेणः। स्मर्तसर्वत्रकर्मादौ चांद्रः संवत्सरः सदा। नान्यस्तस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तितेति
अयनं तु सौरं तच्च द्वयात्मकं। सौरं तु ज्ञेयं प्रदिष्टम् अयनमिति दीपिकोक्तेः। तद्द्विविधं दक्षिणमुत्त
रं चेति। कर्कसंक्रांतिर्दक्षिणं। मकरे उत्तरं। अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने नृसिंहः। उत्तरे देवतानां
मवप्यादिप्रतिष्ठोदगयने वै। दक्षिणायने। मुखं कुर्वीत तत्फलमादानुयात्॥ भैरवाननसम् मातृणां
वराह। नरसिंहवि विक्रमाः महिषासुरहंत्र्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने। मध्यमाकाले। गृहप्रवे
शत्रिदशा प्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबंधपूर्वा। सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे तु
ति ॥ अयने ऋतुर्मासद्वयात्मकः। मकरमासद्वयात्मकः कोमासस्तेन मासद्वयात्मकः ऋतुर्द्विविधः चांद्रः सौर
श्चांद्रः सौरश्च। चैत्रारंभो वसंतादिः चांद्रः। मीनारंभो मेषारंभो वा सौरः। मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा व
संत इति बोधायनोक्तेः। अनयोर्विनियोगमाह त्रिकांडमंडनः। श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कु
र्याच्चांद्रमासर्तुषु। तदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदां मतं। सांद्रि विधोपि पाठः। वसंतोग्री

न वि

श्रीः २

ष्मो वर्षाः शरद्धेमंतः शिशिर इति॥ इत्यृतवः॥ मासश्चतुर्धा॥ सावनः सौरश्चांद्रो नाक्षत्रा इ
ति। त्रिंशद्दिनः सावनः। अर्कसंक्रांतेः संक्रांत्यवधिः सौरः। अत्र केचिद्घ्नमाद्रिमो ध्रुवकाला
दर्शाद्यावल्लोचनेन मेषसंक्रांत्या समाप्तामावास्यक चैत्रत्वमितिलक्षणान्मेषसंक्रां
तिः सौरश्चैत्र इति वदंति तन्न मेषसंक्रमे यदा दर्शद्वयं तदा वैशाखस्यैवाधिमासत्वा
पत्तेः। अतो मीनसंक्रांत्या मध्यस्थपौर्णमासीकत्वं आद्याति
तत्पूर्वं पूर्वत्वाद्वा मीनः शुद्धचैत्रः अतो मीनसंक्रांत्या मध्यस्थ एव सौरश्चैत्रः। एवं वैशाखादयोपि मेषाद्याः
थिकत्वं वा चैत्रत्वमितिलक्षणान्मीन एव सौरश्चैत्रः। एवं वैशाखादयोपि मेषाद्याः
सौरमासप्रसंगात्संक्रांतिनिर्णय उच्यते तत्र पूर्वतोपि परतोपि संक्रमात् पुण्यकालघटि
कास्तु षोडशेति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वेषुक्तः विशेषस्तूच्यते अत्र मासेमकाः संग्रह
श्लोकाः। प्रागूर्ध्वं द्वयोः पूर्वतः षडवनिस्तद्वयस्याः पूर्वतस्त्रिंशत्षोडशपूर्वतोथपरतः पूर्वाः
पण्यस्तु दश। पूर्वं षोडश चोत्तरा। ऋतुर्ध्रुवः पश्चात्तु वैदाः पुनः पूर्वाः षोडश चोत्तराः पुनरथा
पुण्याश्चरस्तु मेषादितः। अस्यार्थः। मेषे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः पुण्यकालः। वृषे पूर्वाः

वि

षोडश ।। मिथुने पराः षोडश ।। कर्के पूर्वास्त्रिंशत् ।। सिंहे पूर्वाः षोडश ।। कन्यायां पराः षोडश ।। तुलायां
प्राग्वद्दश ।। वृश्चिके पूर्वाः षोडश ।। धनुषि पराः षोडश ।। मकरे चत्वारिंशत्पराः । इदं च हेमाद्रि
मतेनोक्तं । माधवमते त्वत्र पराविंशतिः पुण्यः । कुंभे पूर्वाः षोडश ।। मीने पराः षोडशेति १२ या
प्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता । सायं त्वर्कस्य यदि सापि पूर्वा । पूर्वा तु योक्ता यदि सा विक्रांति सा पुत्त
रा यामिनिषेधतः स्यात् ।। अर्वाङ्निशीथाद्यदि संक्रमः स्यात्पूर्वेद्युः पुण्यं परतः परेद्युः ।
आसन्नयामद्वयमेव पुण्यं निशीथमध्ये तु दिनद्वयं स्यात् । कर्के मेषे वामित्यक वा च हे
माद्रिः सूर्यशिष्टं तथापरार्कः । कृष्णः प्रदोषे यदि वाह्निरात्रे परेद्युः पुण्यं त्वथ कर्कटस्थे त । प्रक्रांतकर्के
यदि वा निशीथे पूर्वेद्युः पुण्यं त्विति माधवार्यः । अत्र मूलवचनानि माधवापरार्कहेमाद्र्या
दिषु द्रष्टव्यानि । सर्वासु संक्रांतिषु दानविशेषो हेमाद्रौ दानखंडे उक्तः । विश्वामित्रः । मेष
संक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलं । वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च । वस्त्रान्नपानदाना
नि मिथुने विहितानि तु । घृतधेनुप्रदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते । ससुवर्णं छत्रदानं सिंहेऽपि वि

श्रीः ३

हितं सदा । कन्याप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च । तुलाप्रवेशे तिलानां गोरसानामपि ष्ठ
दं । अन्नकीचळीति कानेदीपदानं महाफलं । अन्नकीवृश्चिकः । धनुःप्रवेशे वस्त्राणां पाना
नां च महाफलं । कृषप्रवेशे दारूणां दानमग्नेस्तथैव च । कुंभप्रवेशे दानं तु गवामंबुतृणस्य
च । मीनप्रवेशे स्नानानां मालानामपि चोत्तमम् इति । अत्रोपवासः । हेमाद्रावापस्तंबः ।
अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः । स्नात्वा यस्त्वर्चयेद्भानुं सर्वकामफलं लभेत् ।
अशक्तौ तु वृद्धवसिष्ठः । अयने संक्रमे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । अहोरात्रोषितः स्नात्वा
सर्वपापैः प्रमुच्यते । अत्रोपवासः संक्रांतिदिने दानानि तु पुण्यकालदिने इत्याचार्यचूडा
मणिः । विधिलाघवात्पुण्यकालदिने वोभयमिति वृद्धाः । इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्तवि
षयं । आदित्येऽहनि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा
सदा इति जैमिनिवचनात् । अथ श्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्मे । श्राद्धं संक्रमणे भानोः प्रशस्तं

पृथिवीपते। अयनार्कै विषुवे आदित्य संक्रमणं विष्णुपदायन द्वयं जन्मर्क्षमत्युद
मुख्य। एतास्तु श्राद्धकालाः काम्या नाह प्रजापतिरितियद् दशादिदिने रवेरयनो यत्र
तत्र त्रिंशद्घटिका पुण्यं कर्क मयनग्रहणं अन्यथा संक्रमेण सिद्धेरयनग्रहणं व्यर्थं स्यात्
दिव्य पराकः हेमाद्रावपि गालवः अयनान्ता कतुल्येन काले न वक्तुल्य स्फुटं वदा। मनकर्की
दिगं सूर्ये याम्योदगयने सति। तदा संक्रान्तिषु कालेषु उक्ता विषुपदादय इति। अयनास्तु

श्रीः
४

तिरूपे संक्रान्तिकाले षु एवावयः। प्रवर्तते। ते नत्तत्र युक्तं पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति सै
एव व्याचख्यो विषुपदादि चतुरूपं चन्द्रिकायामुक्तं। हयं मिथुन वृष सिंह वृश्चिक घट धनुः कर्कस्य
षडशीति संक्रमः कन्या मीन धनुर्द्वयुक्तं षडशीत्यास्यं तुलामेषयोः। प्रोक्तं तद्विषुवं कर्कस्य
नमुदग्याम्यायं धनुः कर्कटयोरिति। हयं वृषादि विषुपदं न त्यक्त्वेन्दुना अन्न षडशीति श्रा
द्धं कुर्यादिति। तथा चापरार्के मात्स्ये। अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा। संक्रान्तिषु च सर्वासु पि
ण्डनिर्वपणात्तदृश इति। श्राद्धं शूलपाणिस्त्वस्य निषेधं कृत्वा समुल्लेखे पितॄः पर्वतिसंक्रान्ता
तत्सपिण्डीकरणात्तरमित्यर्थः ९

श्रीः
४

मांगादिपर्वसु। त्रिपिंडमचरो। श्राद्धमेको दिष्टं मृताहनीतिमात्स्योक्ते ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः
स्याह तत्र अस्य पार्वणविधापकत्वेन पिंडाविधायकत्वाद् पिंडो व्याप्तिः। मंगल कृत्येषु विश्वोप्युना
रूज्योतिर्निबंधे नारदः॥ त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा। विवाहादिषु कार्येषु
नाड्यः षोडश षोडश॥ एतत्पुण्यकालोपलक्षणं। संक्रान्तिक्षोगश्च कुलिके श्राद्धयामिनं
वृ इति ज्योतिः प्रकाशे वर्ज्येषु परिगणनात्। अयनव्यतिरिक्तासु दशासु संक्रान्तिषु रा
त्रौ स्नानश्राद्धादि न कार्यं। अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं। रात्रौ संक्रमणे
चेन्नो दिनार्धं स्नानदानयोः। अर्धरात्राद्धस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया। ऊर्ध्वं संक्र
मणे चार्धं मुदये प्रहरद्वयं पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रवीः। प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मु
क्त्वा मकर कर्कटौ विति इद्वसिष्ठादि वचनेन अहः पुण्यत्वात्तया रात्रौ संक्रमणे ज्ञानी
दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियां। पूर्वस्मात्परतो वापि प्रस्यास ने स्यात्तत्काल मितिवासिष्ठवनाद्याह
नेऽस्नानदानादि निषेधश्च तातिः। यत्र निबन्धे विवाहव्रत संक्रान्ति प्रतिष्ठा कन्त्वजन्मसु। तयो

प्यागपानादौस्नानेदानेनिशास्वपिशुभेति। रात्रेर्दिनसंक्रांतौदिवारात्र्यादिषु। स्ना
नदानादिकंकुर्यान्निशिकाम्यस्नानेषुचेत्यादीनिविष्णुगोभिलादिवचनानि। तानिमक
रकर्कसंक्रांतिविषयाणि। उत्तकामकरकर्कटावि तितयोर्दिवानुष्ठानस्यपर्युदस्त
त्वादितिहेमाद्रिमाधवादयः। वस्तुतस्तुप्रागुक्तवचनेनतयोर्दिनद्वयपुण्यत्वादे
वपर्युदासान्मकरकर्कटयोरपि। स्नानंदानंप्रहेहनित्यादिदेरहःपुण्यत्वोक्तेः।
अहःपुण्यत्वानुपपत्त्याकल्प्यनात्रिनिषेधस्यचक्षुरप्रसूराविधिनाबाधात्सर्वसं
श्रीः क्रांतिषुरात्राविस्नानंविकल्पः। स्वल्पस्तावाराह्नावतिष्ठतइत्युक्तःपंथाः। अय श्रीः
५ नयोस्तुवक्तव्योविशेषः श्रावणेमाघेचवक्ष्यते। ज्योतिर्निबंधेगर्गः। यस्यजन्म ५
र्क्षमासाद्येरविसंक्रमणंभवेत्। समीनाप्नोतिमासांतरंतस्यवैक्लेशधनक्षयं...
...जनिसिद्धार्थेल्लोकसंयुक्तेः। स्नानंजन्मर्क्षगतेरविसंक्रमणेनृणां...। हेमाद्रौ।
अह्निचेदात्रियुग्मंस्याद्रात्रौचेद्वासरद्वयं। संक्रांतिपर्वणिदक्षिणायणदानाध्ययककर्मसु। य

तुगौडाः। संक्रांत्यांपक्षयोरंतेद्वादश्यांश्राद्धवासरे। सायंसंध्यांनकुर्वीतकुर्वंश्चपितृहाभवेदिति
धर्मोपदेशिन्यांव्यासोक्तेः॥ ॥यंपुण्यकालेसंध्यानिषेधमाहुःनिर्मूलं॥ अन्येचबहवस्तत्रोक्तावि
स्तरभीतेर्नोच्यते॥ ॥इतिसंक्रांतिनिर्णयः॥ ॥ ॥पक्षयुगअर्थश्चांद्रोमासः॥ सद्वेधा॥ शुक्लादि
मांतःकृष्णादिःपूर्णिमांतश्च। तथाचत्रिकांडमंडनः। चांद्रोपिशुक्लपक्षादिःकृष्णादिर्वेतिचद्विधेयुतः
देशभेदेनतद्व्यवस्थामाधवः। कृष्णपक्षादिकंमासंनांगीकुर्वीतकेचन। येपिकुर्वंतिनतेषामपीह
विंध्यस्यदक्षिणइतिविंध्यदक्षिणेकृष्णादिनिषेधादुत्तरतोद्वयोरप्यनुज्ञागम्यते। तत्रापिशुक्ला
दिर्मुख्यःकृष्णादिर्गौणः ...चैत्रशुक्लप्रतिपद्येवचांद्रसंवत्सरारंभोक्तेः तदुक्तंदीपिका
यांचांद्रोबुधैःशुक्लप्रतिपदारंभइति नोहियेकृष्णादिमन्यंतेतेषांवत्सरारंभाभिधाते अतःशु
क्लादिर्मुख्यः। कृष्णादिनाममलमासासंज्ञावाच्य। चंद्रस्यसर्वनक्षत्रभोगेननाक्षत्रोमासः। सा
वनादीनांव्यवस्थाकालहेमाद्रौब्रह्मसिद्धांते। अमावास्यापरिच्छिन्नोमासःस्याद्बादरायण
स्यतु। संक्रांतिपौर्णमासीभ्यांतथैवन्हृपवेन्नययोः। ज्योतिर्गर्गः। सौरोमासोविवाहादौ
यज्ञादौसावनःस्मृतः। आब्दिकेपितृकार्येचचांद्रोमासःप्रशस्यते। ...विवा

हव्यतः पंडशुसोनं मानं प्रवास्यते। पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चांद्रमिष्टं तथा व्रिके। स्मृ
त्यंतरे। एकोद्दिष्ट विवाहादौ कर्णा सौरोत्सवे नवं नो। ज्योतिर्गर्गः। आयुर्दाय विभाग
श्च प्रायश्चित्त क्रिया तथा। सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना। विष्णुधर्मे। नक्षत्र
सत्राण्ययनानि चांद्रो मासेन कुर्याद् गणाभकेनेति॥ ॥छ॥ ॥अथ मळमासः॥ ॥तत्र
कमात्र संक्रांतिरहितः सितादि श्चांद्रो मासो मळमासः। एकसंक्रांतिना हि त्यस संक्रांत
त्वेन संक्रांतिद्वयवत्त्वेन च भवतीति मळमासो द्वेधा। अधिकमासः क्षयमासश्चेति तावु
क्तौ काठकगृह्ये। यस्मिन्मासे न संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा। मळमासः स विज्ञेयो मा
सः स्यात्तु त्रयोदश इति। सत्यव्रतोपि। राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः। नाधिमासो
भवेदेष मळमासस्तु केवलमिति। अधिकमासस्य कालनियमम् आह वसिष्ठः। द्वात्रिं
शद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासक इति। ए
तत्संभवार्थं न तु नियमार्थं। अन्यथा षोडशादिनाधिक द्वात्रिंशन्मासानंतरं [illegible] पक्षे

श्रीः

[illegible] भंगादे[illegible] तेनन्यूनाधिककाले मळमासेपि न दोषः। क्षयस्यापि ज्योतिः
शास्त्रे। असंक्रांतिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद् द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः
कार्तिकादि त्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च। एकः क्षयात्पूर्वपरतश्चैकस्त
त्वधिमासद्वयं भवतीत्यर्थः। अत्रो विशेषमाह ज्वाळबालिः। मासद्वयेद्व मध्ये द्विसंक्रां
तिर्न [illegible] तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर इति। उत्तरस्मिन्नेव कालाधिक्या
न पूर्वस्मिन्नित्यर्थः। यत्तु ब्रह्मसिद्धांते चैत्रादि द्विधिमासः परतस्त्वधिकोऽब्देदिति। य
च्च ज्योतिः सिद्धांते। घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि। मकरे वाथ कुंभे वा नाधिमासो
विधीयत इति। तत्सत्यपूर्वभाव्यधिमासस्य कालाधिक्यमात्र निषेधार्थं न त्वभि[illegible] क्रमात्सर्वा
[illegible] फाल्गुनोपायामाघस्य च [illegible] चित्। न पुनः [illegible] हेमाद्रौ वि
ष्णुधर्मोत्तरे। मळमासे [illegible] निषेधाद्युपपत्तेश्च। मकरे वाथ कुंभे [illegible]
[illegible] क्षयस्यागमनकालस्तु। सिद्धांतशिरोमणौ। गतो[illegible] शाककाले तिथ्यौ

श्रीः ७

शैले विष्यत्यथांगास्त्रसूर्यैः गजाऽब्धिभूमिस्तथा प्रत्येकं त्वैयं कुवेदेंदुवर्षैः कश्चित्कावुर्नेश्चेष्टेति॥
अब्दयश्चत्वर: । अद्रय: सप्त । नंदा: नव । ९ थांशाप्तिर्लोम्येन पाते ९७४ तैर्मितवर्षे तो क
श्चित्क्षयमास: पूर्वं जात इत्यर्थ: । तिथय: पंचदश । ईशा: एकादश । अंके ११९५ एतन्मितयाते
कश्चिद्विष्यतीत्यर्थ: । अंग: ६ अक्ष ५ सूर्या: १२ एकत्र १२५६ गजा: ८ अद्रय: ७ अग्नि: ३ भू
१९ एकत्र १३७८ कु: १ वेद ४ इंदु: १ एकत्र १४१ गाव: ९ कु: १ एकत्र १९ एतैर्मितैर्वर्षैः … वर्षैयाते
कश्चिद्विष्यतीत्यर्थ:॥ ॥अथ मलमासे कार्याकार्यं कार्यं निरूप्यते॥ ॥तत्र जाबालि: ।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात् … तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन । अप
च काम्यनिषेध आरंभसमाप्तिविषय: । असूर्या नाम ये मासा … मम संमत: । व्रतानां चैव यज्ञ
ज्ञानामारंभश्च समापनमिति तेन … । असूर्या अधिकमासा इत्यर्थ: । तत्र मदनरत्ने …
देवतेति वचनात् । अवग्रहध्वंसनिमित्त … काम्यस्य तत्रारंभसमाप्ति … एवेत्यादि
नान्यत्र विस्तर: । काठकगृह्येपि । मलेनान्यगतिं कुर्यात् नित्यां नैमित्तिकीं क्रियामिति । नानि

श्रीः ७

नैमित्तिकानीति कानि दीपिकायामुक्तानि । यन्नैमित्तिकं … निषदनुगता … गर्भाधान
चौलोपनयनवासंस्कारादि विहितं … नैस ति पुन: प्रोक्ते प्रतिष्ठादिकमिति । गत्यंतरयुतं तु
सीमंत देहयमेव तत्र कर्तव्यान्युक्तानि कालादर्शे । द्वादशाहसपिंडांतकर्म ग्रहणजन्मनो: ।
सीमंतपुंसवे श्राद्धं … जातकर्म च । रोगशांतिरलभ्ये च योगे श्राद्धं च तानि च॥ प्रायश्चित्तं
निमित्तस्य वशात् … च । अलभ्यादंकं मन्वादिमहालययुगादिषु । मन्वादिषु च यद्
नैवैन … च यद … तिकगोभूहिरण्य । नांसंध्योपासनयो: क्रिया … एवं होमः आग्रयणं
… पर्वणि । नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनं स्नानं च स्नानविधिन:
… पियवर्जनी । तर्पणं वा निमित्तस्य नित्यत्वाद् … चेति । एतौ पुंसवसीमंतौ । एत
… गर्भाधाना … संस्कारोपलक्षणं । तदुक्तं दीपिकायां । गर्भाधानं पुंसवनं सी
… चितः प्राशनं … आग्रयणं गजेड्पुरत: छायामघ …
… पित्र्यमधिकमासेवमाचरेदिति । अलभ्ययोग … यप … कादौ काम्यान्यपि रता

श्रीः ८

दीनि कार्याणीत्यर्थः। पूर्वेद्युः [illegible] मलमासे [illegible] र्ने [illegible] मघात्रयोदश्यु च तत्र दैनि

घक। दर्शश्राद्धं मले एव कार्यं। यदुक्तं [illegible] गंगासंक्रांति [illegible] मासो यस्य [illegible] मलिम्लुचः [illegible]

रभिः स्त्रियादर्शो वहिनकु [illegible] लीति तिल [illegible] श्राद्धा [illegible] ये। कार्यं नैव [illegible] मिति

वचनात्। दर्शे चिकाम्यश्राद्धकर्त्वं [illegible] चैत्र श्रे [illegible] दिने [illegible] यनाकः। नित्यं तुन

के विलवर्त्तेव। [illegible] श्राद्धदानं च प्रतिवासरं। गोभूतिलहिरण्यानां [illegible] त्यनामा

मलिम्लुच इति मासयोकैनिति हेमाद्री [illegible] दिवोदासीये [illegible] दर्शो। द्वि [illegible]

बुधाष्टमी। माघीमासे पत्नियात्ज्या। [illegible] मतान्नाद्या [illegible] रिति। [illegible] दर्शे [illegible] पाप [illegible] पादि तसे

मा श्राद्धं न कार्यमिति [illegible] ऽत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मा [illegible] इत्युक्ते [illegible] पूर्वापादि [illegible]

मासे रिक्थ शुद्धमासकं [illegible] दर्शश्राद्धं मलेन कार्यमिति प्राचीन गौडाः। मूल

मासे [illegible] पाणिस्था सर्वन्न प्रदीपपि। एकरात्रि [illegible] सूर्य [illegible] दर्शद्वयं [illegible] दर्शश्राद्धं तदा दास्या [illegible]

पाणिस्था सर्वन्न प्रदीपपि। एकरात्रि [illegible] सूर्ये यदा दर्शद्वयं [illegible] मासद्वय एकार्यमि

न्वमलिम्लुचे। अत्रापि प्राचीना वरणा। यदापि काकादर्शौ सर्वौ वार्षिकं मासद्वये कार्यं [illegible]

तथा [illegible] माघ [illegible] परा [illegible] दिमानात् प्रथमवार्षिकं मलमासे द्वितीयाद्यां [illegible]

श्रीः ८

शुद्धमास एव कार्यं। असंक्रांतेपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकं श्राद्धं सपि

ण्डीकरणं तथेति हारीतोक्तेः। आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् [illegible] मलिम्लुचः। चतुर्दशी तु संध्या

[illegible] कुर्वीत पुनराब्दिकमिति स्मृत्यंतरोक्तेश्च। पुनराब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशमा

से नीति चतुर्दशाद्यादिने कुर्यादित्यर्थः। यत्त्वत्र सत्यव्रतः। वर्षे वर्षे तु यन्माता पित्रोर्मृत

[illegible]। मलमासेन तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति तद्द्वितीयादि [illegible] विषयं। आब्दि

कं प्रथमं [illegible] मलिम्लुचे इति पृथ्वीचन्द्र वचनात्। जेन द्वितीयादिशुद्धमास

एव। पृथ्वीचन्द्रोदये। [illegible] मदनपारिजात [illegible] मलमासमृतानां तु यदा सपिंडि

कं स्यात्तदा तत्रैव कार्यं यथा पैठीनसिः। मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं। मलमा

सेषु कर्तव्यं [illegible] यथा [illegible] यतु [illegible] श्राद्धीयाह निसंसर्पे अधिमासो [illegible]

याहि मासद्वयेपि कुर्व [illegible] श्राद्धमेवं न कुर्यादिति [illegible] सः। [illegible] कार्याणि पितृकार्याणि चान्

यो रीति। तन्मासिकादिविषय॥

श्रीः ९

ऽगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापूरपक्षिकं मान्वादिके तीर्थे च न कुर्यान्मासद्वयेऽपि चेति स्मृ
तिचंद्रिका । तेनान्तर्गतं तीर्थश्राद्धं तु मासद्वये कार्यमिति त्रिस्थलीसेतौ भट्टाः । केचित्तु
प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं प्रतिवत्सरं मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोऽस्त्वयोरपीति मरीचि
वचनाद्वा पूर्वोक्तेषु श्राद्धं मातापित्रोर्मृताहे तु मासद्वयेऽपि कुर्याद्व्याघ्रस्य वचनेऽ
प्यतिगालवोक्ते श्राद्धं प्रत्याब्दिकं मासद्वये कार्यमित्याहुः । तन्न । प्रतिमासं मृताहे क्रियमा
णं मासिकं । प्रतिसंवत्सरं क्रियमाणं प्रत्याब्दिकश्राद्धमिति मदनपारिजाते ... न व्याख्या
नात् मलमासेऽपि ... मासद्वयात्मके ... मलमासे इति माधवेन व्याख्यानाच्च । अयं च कोऽपि तु
तौ । प्रथमाब्दिकं मासद्वये कार्यं । अब्दिकं प्रथमं यस्य न कुर्वीत मलिम्लुचे । त्रयोदशे च वर्षे
श्राद्धं कुर्वीत पुनराब्दिकमिति नियमोक्तेरिति तदपि चिन्त्यं पुनराब्दिकेऽहनि यदि वार्षिकं
कुर्यादिति तीत ... कुर्यात् । अन्यथा ... श्राद्धं तत्र ... हीनसिवि
... स्यादिति हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदये च । एतेन ... कुर्यादित्यनंतभ
व्याख्यानमानाद्रावत्यपरास्तं । यदपि निर्णयामृते पूर्वोक्तकालादर्शवचनान्मलमासेऽ

श्रीः ९

... दिनस्य न च श्राद्धं निरस्तं सार्थं पितृदेवेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा ... मासे सपिंडकं श्राद्धं कु
र्यात् । पिंडहीनं मंत्रसंक्रांते पिंडसंयुतं प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मलमासद्वये ... इति ... परास्तं ।
इति तदपि चिन्त्यं । पूर्वोक्तवचनानां ... मासविषयत्वात् ... मासद्व
ये श्राद्धमुक्तं । तदहस्सत्यतपाः । एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः । मासद्वयगतं श्राद्धं मल
मासेऽपि वा स्यात् इति । मासद्वयं गते पूर्वसंक्रान्तमतो ... गतं च मलमासे ... मासे । अपि श्राद्ध
तत्पूर्वाधिमासे ... इति हेमाद्रिः । दीपिकापि । तत्र ... अधिमासकार्यादि ... संवत्सरे तु
स्मिन्नब्दे ... वचनात्कुर्याद्द्वयोः ... इति । ... एवेत्यर्थः
वकुन्ना मलमासवर्ज्यान्युक्तानि कालादर्शे अनित्यमनिमित्तं च दानं च महदादि
कं । अपूर्वतीर्थयात्रामरेक्षणं । देवारामतडागादिप्रतिष्ठा मौंजिबंधनं । आश्र
मस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः । राजाभिषेकः प्रथमश्चूडाकर्मव्रतानि च । अन्नप्राश
नमारंभगृहाणां च प्रवेशनानि स्नानानि विनाहो नाम । तपश्च देवमहोत्सवः । व्रतानां च समाप्ति
चकाम्यं कार्यं च पापघ्नी ।

श्रीः
११

बाल्यत्वमब्दीदशाकं च वार्धक्यं ॥ दृष्टोऽसि तेज्यावद्गुरोः ॥ शिशुत्वे शास्तो यतस्तावुपचीयमानाविति ॥
वसिष्ठः ॥ अतीचारगतेजीवे वर्जयेत्तदनंतरं ॥ व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥ बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धांते ॥ रविणास्तत्विनन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते
ततो वाग्वार्द्धकं प्रोक्तं मूर्ध्नं बाल्यं प्रकीर्तितमिति ॥ बाल्यादिपरिमाणं चरत्नमाले ॥
बालः शुक्रो दिवसदशकं पंचकं चैव वृद्धः पश्चादह्नां त्रितयमुदितः पक्षमेवाक्रमेण ॥ जीवो वृद्धिः शिशुरपि तथा पक्षमन्ये ॥ शिरस्ततो वृद्धो प्रोक्तो दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रं ॥ पश्चिमतउदयेदशाहिनानि बालः ॥ अस्ते पंचदिनानि वृद्धः ॥ पूर्वतो दिनत्रयं बालः ॥ एवं च वृद्धइत्यर्थः ॥ जीवे गुरुः ॥ अन्यत्रतन्यथोक्तं ॥ प्राच्यश्रोदितः शुक्रः पंचसप्तादिनो शिशुः ॥ विपरीतस्तु वृद्धस्तद्वेषु सेपि पिनि ॥ एषां शाणां व्यवस्थामाह निर्हिनः ॥ बहुदोषातीताः कालाय बाल्य वार्द्धके पि वा ॥ याह्यास्तत्राधिकः शोषादेवा येदतुतापदीति ॥ देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः ॥ शुक्रो गुरुः प्राक्चप

कचबालो विध्येदशावतिषु सप्तनात्रं वंगेषु हूणेषु च षड् पंच द्रोषे चदेशे त्रिदिनं वदंति ॥ अस्यादेरपवादः कासीरवंडा न्यग्रहास्तादयकृतो कपदोषो विंध्ये च नाळेये ।
... किलतो वायवीये । गोदावर्यां च गंगायां श्रीशैले ग्रहणद्वये । खरासुनगुरूणां
...दोषो न विद्यते । यग्रहणद्वय तन्निमित्तक कुरुक्षेत्र प्रयोगादानादिविषयार्थः ॥ तथा
...लोसितो कलुः । उपपूर्वेगातिल खानु रुद्रान्वोन्हृदये वैकपिलास्ये च पष्ठ्यां ॥
...तस्मये पितर्ये यात्राविधिः संक्रमणे च दास्तु स्वल्पके बहुना मल
मासे च व्रतविन्नाशउक्तोहेमाद्रोपाद्ये ॥ अधिमासे तु संप्राप्ते ... सर्वं ... नित्र
...नप्रदानं तव्यं निर्दिनं दिने ॥ अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः ॥ उद्दिश्या
पूपदानेन ... नफलं ... त्रयस्त्रिंशत्पूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥ सघृतं सहिरण्यं
च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ विष्णुरूपीसहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥ अपूपान्नप्रदानेन मम
पापं व्यपोहतु ॥ नारायणजगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ॥ ... व्रतेनानेन पुत्रान्संपदं च ॥

पिवर्द्धय।यस्यहस्तेगदाचक्रंगरुडोयस्यवाहनं।शंखचक्रकरोदेवःसमेविष्णुःप्रसीदतु।कला
काष्ठादिरूपेणनिमेषघटिकादिना।योवंचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः।कुरुक्षेत्र
मंदेवाःकालःपर्वद्विजोहरिः।पृथ्वीसममिदंदानंगृहाणपुरुषोत्तम।१।मलानांचवि
शुद्ध्यर्थंपापप्रशमनायच।पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थंतवदास्यामिभास्कर।२।मंत्रेणाने
नयोदद्यात्त्रयस्त्रिंशदपूपकान्।प्राप्नोतिविपुलांलक्ष्मींपुत्रपौत्रादिसंपदइति

श्रीः इतिमीमांसककमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौमलमासनिर्णयः प श्रीः
१२ क्षनिर्णयस्तुदैवेमुख्यःशुक्लपक्षःकृष्णःपित्र्येविशिष्यतइतिमाधवेनोक्तः १२

अथतिथिनिर्णयः तत्रतिथिर्द्वेधा।शुद्धाविद्धाच।दिनेतिथ्यंतरसंबंध
रहिताशुद्धा।तत्सहिताविद्धा।तत्रशुद्धायामसंदेहाद्विद्धानिर्णीयते।तत्रसामा
न्यतोवेधमाहमाधवीयेपैठीनसिः।पक्षद्वयेपितिथयस्तिथिंपूर्वांतथापरां।त्रिभि
र्मुहूर्तैर्विध्यंतिसामान्योयंविधिःस्मृतइति।हेमाद्रिमदनरत्नादौतुद्विमुहूर्ता

प्युक्तः।आदित्यदैवतंत्र्यग्नौपित्र्यंचास्तमनेरवौ।द्विमुहूर्तात्रिरह्नश्चसातिथिर्हव्य
कव्ययोरितिविष्णुधर्मोक्तेः।द्विमुहूर्तत्वंचानुकल्पः।द्विमुहूर्तापिकर्तव्यायाति
थिर्वृद्धियामिनीतिदक्षेणाप्युक्तेः।अयंवेधःप्रातरेव।सायंतुत्रिमुहूर्तोवेध
स्या।यातिथिमनुप्राप्यास्तंयातिपद्मिनीपतिः।सातिथिस्तद्दिनेप्रोक्ता।त्रिमुहूर्तैव
याभवेदितिस्कांदोक्तेः।दीपिकापि।त्रिमुहूर्तगाऽस्तकालासायइति।यानितु
व्रतोपवासस्नानादौघटिकैकापियाभवेत्।उदयेसातिथिर्ग्राह्या।विपरीतातुपैत्
कइत्यादीनिस्कांदादिवचनानितानिनिषेधानराधिकरणन्यायेनावयवस्तुत्या
त्रिमुहूर्तप्रशंसापराणि।तिथिविशेषेवेधविशेषःस्कांदे।नागोद्वादशनाडीभि
र्दिक्पंचदशभिस्तथा।भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिमिति।अयंचोपवा
सादिनिषेधविषयइतिपक्षेते इतिवेधः तत्रसर्वातिथिर्दैवकर्मणियद्व्यापिनी
सैवग्राह्या।कर्मणोयस्ययःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः।तयाकर्माणिकुर्वीतह्रास

[illegible] वमी [illegible] व्यासं वेक दे [illegible]
[illegible] त्रि [illegible] वमी [illegible] स्वा [illegible] निर्गम [illegible]
[illegible] कान्तौ [illegible] णेनोपपदे [illegible] वाकर्मैतु निगम [illegible]
[illegible] व्ययोः। कृद्गुणादशायुक्ता चतुर्दश्या [illegible]
[illegible] महा [illegible] कौ। एतद्गुल्मा [illegible] दापहेतिपुण्य [illegible]
[illegible] नवम्यंत [illegible] वक्ता। उदय एकादशी। द्वितीया [illegible]
[illegible] मानं [illegible] चशुक्लपक्षे। अमा प्रति [illegible]
[illegible] दशमी [illegible] पुराण समुच्चये [illegible] चामीव [illegible] व्या। श्रीः १२
[illegible] रक्तकृष्णशुक्लपक्ष। त्रयोदशी [illegible] मनुनोक्ता। त्रयोदशी [illegible]
[illegible] प्रतिपत्सद्वितीयास्या द्वितीया [illegible]
[illegible] पञ्चमी च शुक्ले [illegible]
[illegible] चतुर्थी संयुता [illegible] तृतीया [illegible] पञ्चमी च शुक्ले [illegible] पराविद्धा [illegible]
[illegible] सप्तमी [illegible] चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा [illegible]

[illegible] अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः पर
[illegible] कर्तव्याः सदा [illegible] द्विजसत्तम। षष्ठ्यष्टमी अमावास्या [illegible] तिथिः [illegible]
[illegible] पूर्वेण संयुता इति। पुनर्व्यासः। खर्वो दर्पस्तथा [illegible] स
[illegible] किंकीर्ति। खर्वः साम्यो दर्पो [illegible] हिंसा [illegible] तयोः पुनः [illegible] सा
[illegible] हिंसास्या सर्वक [illegible] एकोद्दिष्ट
[illegible] विषये द्वितीयादिषु युग्मानां [illegible] नियमादिषु। एकोद्दिष्ट
[illegible] रत [illegible] दिविषये द्वितीयादिषु [illegible] नियमादिषु [illegible] कर्मकाले
[illegible] चोदनेति व्यासोक्तेः। नियमादिषु [illegible] दानादि दैवकर्म [illegible] कर्मकाले
[illegible] कर्मणि [illegible] काल [illegible] ग्राह्या। कर्मणः [illegible] तिथिः [illegible]
[illegible] तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति [illegible] सा तिथिः [illegible]
[illegible] निर्णयश्लोकी [illegible]
[illegible] मुहूर्ता [illegible] तिथिः [illegible]
[illegible] एक [illegible] तिथिः [illegible]
[illegible] प्राप्यते तथापि दिना [illegible] समयेति [illegible]
[illegible] तस्मादा [illegible] दशी
[illegible] अपराह्णव्यापिनी [illegible] दिवसस्यापराह्णका [illegible] निति॥
[illegible] मध्याह्ना [illegible]

ततः स्वर्याsस्तमयेङ्गीणाश्री … वेतस्यरत्वात्। अन्यपूर्वैव धुर्व्यात्रि
पञ्चद्युत्ताकुयोह्या चौत्तिरित्तदः। विभुरव्यात्तिनन्तोपिसाम्येदेवम्यं चेतिपदृपक्षतः॥ तत्र
युग्मादिसदेवः रण्वात्तीयेतुद्वेक्रिमेणतुव्यव्याप्तिःसत्वात्पूर्वैवेति माधवः। युग्मवाक्या
त्रिर्णयश्रातै हेमाद्रिः। चतुर्थपक्षे पूर्वैव। गौणकालव्याप्तिःसत्वात्। वैषम्ये पूर्णाशव्याप्ति
याधिका साग्राह्या। साम्ये परैवा। अयंस्वृतीयैकभक्ते निर्णयः। अन्यांगे तूपवासप्रतिनि श्रीः १४
धीतित्तदनुसारणातिर्णयः अथनक्तं तच्चप्रदिना नाग्रानपूर्वेनाति भोजनं॥ तत्र
श्रीः प्रदोषव्यापिनीग्राह्या। प्रदोषव्यापिनीग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदेति वत्सः। प्रदोषस्तु॥
१४ त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते सति नक्तं तत्रतुकर्त्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः इतिमद
नरत्नव्याक्तेः तत्रापि त्रिदंडोत्तरं कार्यं। सायंसंध्या त्रिघटिकाधस्तादुपरि त्रास्पतइतिस्कां
दे … दंडत्रयस्य संध्यात्वात्तत्र चचत्वारिमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत्। आहारं मैथु
नं … … च चतुर्थकमितिमार्कंडेयेन भोजननिषेधात्। मुहूर्त्तोनेदिनेनक्तं प्रवं

दतिमुनिभिषिणः। नस्वदर्शेनान्नक्तं महंमन्येगुणाधिकमिति माधवीये भविष्योक्तेश्च गौडास्तु॥
घुस्तेणोस्तमयाद्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यत इतिवत्सोक्तेः प्रदोषः संध्याचदिनरात्र्योः संधौ मुहू
र्त्तेन अर्द्धास्तमयात्संध्याव्यक्तीभूतानतारका यावत्। तेजः परिहानिवशाद्भानोर्द्धोदयं यावे
दितिवराहोक्तेः रित्याकृत्स्ना तन्न॥ अस्यसंध्या वंदनानध्याया पदिपरत्वात्। अतएव तत्रव्वे
दंष्ट्रकस्य संध्यात्वेमुक्तं विद्धानेश्वरेण। यत्तु मदनरत्नेनक्तस्य … भोजनमा
त्रयोनिषेधस्य …॥ तन्न॥ विधिनिषेधाविरोधात्। अन्यथाकोपि जलानित्यं …
नो … नस्यात्। सायंकालेन … दिनद्वये प्रदोषास्पर्शे … अथ … परत्वपार
… दर्वाक्पते … सतिजाबालिवचनात् प्रदोषव्यापिनि न स्यात् दिवानक्तं विधीयते। …
… द्विगुणीछायामंदे भवति कालस्तु … मित्यादि …
… त्वाद्यात्यादिनामा … सायाह्न नक्तं न नक्तं निरायाकुर्वी … विधिसंयुत। प्रतिव
विधवानेव कुर्याद् … नक्तं … इदंनपुत्र …

रुकुनान्नेवा। अनाश्रमोप्याश्रमी स्याद्दपत्नीकोऽपि धुनवानिति संग्रहोक्तेः। तद्दिने ते विशेषः स्कां
देकादश्यां डिरयस्खासराद्र्व्याहरिनक्तं घृते तिथिमिति। अन्यन्नक्तेऽपि सकं स्यादार्वपरात्रादेव
निषेधस्य नागग्रासत्त्रोऽनमो वरवेलैर नेप वाबाधकत्वात्। दिनद्वयव्यासो पूरा उभयोर्य
दिवा तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः। तत्रोतं नृत्तनक्तं स्यादन्यथा वा। पिप्पलायत [illegible] कालादर्शीज
बालिवचनात्। अन्यपक्षेषु एकभक्तवन्निर्णयः। अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे। हविष्यभोजनं
जनं स्नानं सत्यमाहारलाघवं। अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्। आग्निकार्यं यत्र
तिहोमश्च॥ ॥ इति नक्तं॥ ॥ अथायाचितं तु विशेषवचनाभावादुपवासवन्निर्णयः॥ ॥ अथ नक्ष
त्रव्रतकालनिर्णयः॥ ॥ विष्णुधर्मे॥ ॥ उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तमियाद्रविः यत्रोत्पन्नप्रवा
तारविनिशीथरात्रीनासु हितमाधवीये स्कांदे। तत्रैव॥ प्रवसदृक्षे यन्निशीथाद्घोरनरद॥
उपवासो यदृक्षं स्यात्तद्दिनं नैकभक्तयोः॥ ॥ अथ व्रतपरिभाषा॥ ॥ तत्राधिकारिणो मदनर
त्ने विष्णुः। अनाश्रमी यस्तु यो विप्रास्त पुरोऽश्रेयो विधीयते। व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप
जनानिमि [illegible] मुपवासादिकं यं॥ अत एव देवलः॥ आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते

त्रयः। अश्नात एव सिध्यंति नैषां सिद्धिरनश्नतां। एकादश्यादौ तु वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः।
शूद्रस्याप्यधिकारः। शूद्रो वर्णश्चतुर्थोपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति। वेदमंत्रस्वधास्वाहावषट्का
रादिभिर्विनेति व्यासोक्तेः। एवं स्त्रियामपि। स्कांदे नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपो
षणं। भर्तृशुश्रूषयैव ता लोकानिष्टान्व्रजंति हि। यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं स
त्क्रियां च। तस्यार्धं वै नया फलं नान्यचित्ता नारी भुंक्ते भर्तृशुश्रूषयैव। आदित्यपुराणे। नारदवचन
नुज्ञाता भर्त्रा वा पितृसुतेन वा। निष्फलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदैहिकं। और्ध्वदैहिके [illegible] इव
न चुद्रा विषये। नारी या पत्युर्मतिं नेव्रतादीनाचरन्मदे नि कात्यायनेनोक्तेः। अत्र विशेषो हारीतेन। तथा॥ गृहीत्वो
ने चाकार्ये शिरस्ततः फलमाप्नोयात्। स्नानं वारि प्रातस्तुच्छायपतिं विज्ञापयेत्सती॥ औदुंबरताम्रपर्णे ततो
दुंबरपात्रे सांकुरोसाक्षततेनया। गोशृंगे दक्षिणे संस्थाप्य गृहीयाद्व्रतजं जलं। उपवासेषु क
र्तृभिः सती। तथा। दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च। आत्मनश्चाभिषिक्तं त्वां ततः शिरसि तज्जलं। अप्वा
त्वयेमिति द्विव्रतके पुनरपि। सर्वव्रतेषु संकल्पो विधिश्च ठारतः। गृहीत्वौदुंबरपात्रे वारि पूर्णमुदङ्मुखः। ॥ मदनरत्ने गार्ग्यः॥ अस्तंगेप्यु
संवु [illegible] याद्धार्संकल्पयहुधः॥ ॥ अथ व्रतारंभकालः॥

रोतुकेवाकेमटि[illegible]वो[illegible]नयुपा[illegible]तान[illegible]पकारे[illegible]॥[illegible]माकाया॥[illegible]
सो[illegible]कवाशे: सर्वकर्म[illegible]रीतिसाहृदा:। ग्रानु शेमदा नेर[illegible]रे पुनक्षीति
[illegible]वनीति ध्यतीतया। [illegible]हसंज्ञाहृद्येन यो गास्तेषाम निष्ट: स्वलु[illegible]आ[illegible] ८
[illegible]तिपातानामासर्वोप्यरिष्ट: परिघस्य चार्द्ध। तिस्वस्तु प्रथम सर्व[illegible]
 [illegible]तसं[illegible]नवपंचदृष्टे। गंडांतिगंडे च षडेवनाड्य: [illegible]वेषु कार्येषु विवर्जनीया:॥ तथास
 गृहे। [illegible]द्वितीयायो रूवैसमसमी भूतयोन[illegible]। [illegible]वधे[illegible]ये[illegible]स्वसु
 [illegible]॥ श्रीपतिः॥ न सिद्धिमायाति कृतं च विष्ट्यां विषारिघाते। [illegible]केमत्र [illegible]हे। व्यव
हार समुच्चये दशम्यां नवम्यां प्रथम घटिका पंचक परं हरिघु: समस्या। द्वितीया घटिका
[illegible]तृतीया राकायां प्रथम घटिका[illegible] [illegible]व[illegible]वतिथिच
[illegible]विरमा। तत्रैव॥ सार्पिणी[illegible]। सत पर्व[illegible]चेव[illegible]॥ सर्पिण्या[illegible]त्या
[illegible]क्य। पुनमेव च॥ माधवीये॥ [illegible]दाहृनि तिथे रपराह्णे जाता पूर्वा[illegible]जा निशितद

[illegible]रायानमधो। दिन[illegible]यदा रात्रौ रात्रि[illegible]यदा दिवा॥ नराज्या
[illegible]नवपुरातना:॥ श्रीपतिः॥ षट् योस्तु तौ द्वादशा[illegible]क रा[illegible] [illegible]निनव
[illegible]। [illegible]धर्मध्यापन[illegible]नागायुंजिचिरंतनं ज्योतिषिके: [illegible]तानि। [illegible]चविशेषामस्त
[illegible]उदयस्थाति थिर्यादि[illegible]नमवेहितम[illegible]क। सारवेडा नवतानां स्या
[illegible]समापननिति॥ देवलः॥ अनुक्ता[illegible]होहानं स्नात्वा चम्य समाहिता। [illegible]यास्य
[illegible]निदेयवतमाचरेत्॥ मदनरत्ने भविष्ये॥ क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिंद्रियनिग्र
[illegible]। [illegible]पर्त्तय वर्ज्जनं। सर्वव्रतेष्वयं धर्म: सामान्यो दशधा स्मृत:॥ विष्णुधर्मे॥
[illegible]ध्यानं[illegible]कथा श्रवणादिकं। तदर्चनं च तन्नाम कीर्तनं श्रवणादय:। उप
वास कृता[illegible]गुणा: प्रोक्ता मनीषिभि:। [illegible]॥ अग्निपुराणे॥ स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रते
[illegible]य: पूज्या: सुवर्णमय्यद्या:। [illegible]यो[illegible]। जपहोमश्च सामान्यं व्रतांते दान
[illegible]पंच[illegible]। विप्रा: भोज्या यथाशक्ति[illegible]दक्षिणा॥ अत्र
[illegible]निर्दशात्तु मासस्य[illegible]ज्यान[illegible]। एवं सहस्र[illegible]ना[illegible]पि। विरूकत्रा

श्रीः
७

स्य प्रमाणं तत्रैव नामुक्तत्वात्। अत एव द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्याद् द्वुष्येयाय ज्ञमाने प्यद्
त्यादो विरूपैकशेषायागात्सह्यभिप्रायो हि खं बहुत्वे वा न संभवति स्फ कामाचार्यैः पर्यसार
थिनारोपतनेकस्य ब्राह्मणस्यान्नस्याभोजनेनपूरितं। बहुत्वस्यैकपदस्थत्वाब्राह्मणान्वित्व
न भोजनं चनान्यथा भवादिस्यवविस्तनुः। व्रतमूलत्वेयो व्रतदेवताप्रतिमाः। प्रतिमास्व ह्रूपमद
नरक्ते नवीपो। अनु[illegible]नेद्रव्यतुसंख्यादेवताप्रतिमानृप। सौवर्णी राजती ताम्री हृस्यमा
त्रिकीतया। चित्राजापिष्टले छा निर्जवित्ता नुरूपतः। आमाषात्सकपर्यं तं कर्त्तव्या दाखद्वर्डि
तैः।। तत्रैव ब्राह्मे। आज्यंद्रव्यमनादेशेजुहोतिषु विधीयते। मंत्रस्य देवताया च प्रजापतिरिति
स्थितिः। व्रतोद्यापनानुक्तौ तु पृथ्वीचंद्रोदये नीदिपुराणे। कुर्यात् तदुद्यापनं तस्य समाप्ताय
दुरीरितं। उद्यापनं विनायत्तु तद्व्रतं निःफलं भवेत्। यदि वोद्यापने नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरेत्।।
वित्तानुसारतो दद्याद्व्रतोद्यापने व्रतो। गाश्चैवकांचनं दद्यात्तस्य पारस्त्रतिय। तथा वि
[illegible]ग्रहं नानिमनुजः शुद्धे। अदत्वा दक्षिणां पापः स्या तिनरकैध्रुवं।। भारते।। वेद
[illegible]षष्टे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा। सर्वं तु मयो दिष्टं भूमिर्गावोथ कांचनं। विजवापः।।

श्रीः
७

[illegible]वने त्रोद्धखंयस्माद्व्रजतं पितृवल्लभं। अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत्।। देवीपुराणे।।
व्रतिनोत[illegible]ध्ययनेश्राद्धे पिचविशेषतः। परान्नभोजनादेवि यस्यान्नं तस्य तत्फलं। पृथ्वीचं
द्रोदये भविष्यपुराणे। नित्यस्नायीमिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः। क्षारं क्षौद्रं च लवणं म
धुमांसानि वर्जयेत्।। ।।क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः।। तिलमुद्गादृते शिंबीसस्यं गोधूमकोद्रवौ।।
धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैव च। खिन्नधान्यं तथा प[illegible]ण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः।
गोधूमानां तत्रैव प्रतिप्रसवः। व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायः सतिलेपयः। श्यामाकाश्चैव नीवा
रा गोधूमाद्या व्रते हिताः। कूष्माण्डालाबुवार्ताकपालंकीज्योत्स्निकास्त्यजेत्। चरु भैक्ष सक्तुक
णाः शाकं दधि घृतं मधु।। श्यामाकः शाकिनीवारा यवकं मूलकं तंदुलं। मुध्यदेशे। हविष्यं व्रत
नक्तादावग्निकार्यादिके हितं। मधुमांसं विहायान्यद्व्रते वा हितमीरितमिति। शमीधान्यं त्वाप्रादि
[illegible]केन ध्ययदेशोपोद्दृष्ट इति प्रसिद्धं।। ज्योत्स्निका कोशातकी।। मिताक्षरायां गौतमः। चरुभैक्षसक्तु
कणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि। पयोदधिघृ
तेनगव्यानि तेषु अन्ये च विशेषाः एकादशी चातुर्मास्यादिप्रकरणेवक्ष्यंते। गृहीव्रतस्यागेतु म

श्रीः
१८

इनरत्ने ... वेयः ... येनचरेत्कामनमो। ... उर्षिनस्त्वति चाद्रा केम
... पि ... यते। तत्रप्राय ... मुत्तैः पूर्वीचंद्रादये। अग्निगरुडपुराणे ... को
वासमाद ... महाव्रतं गोनैवेद्यदी। दिनत्रयंनभुंजीतमुंडनेदिनान्ति ... यतेति
प्राप ... त्वाम्नानादिति कृतव्रतानुष्ठाननास्तीतिगम्यते। अतिक्रांतमपिव्रतं कार्यमेव ... स्व
पाणिः। एतत्व ... ॥ कि विषय। अशक्तौ तु काळहेमाद्रौ पुराणांतरे। उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु
... यत्। तावद्धनानि वा। द्विजादयाऽतस्यादि गुणं तथा। बुकः कृतभोजनः ब्राह्मणभोजनं
विनातिविषः। सहस्रसंमितां देवीं जपेद्धा प्राणसंयमान्। कुर्याद्द्वादशसंख्याकान्यथा ...
तु ... नरहति। मदनरत्ने वायुवीये। उच्यतातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयं। तथा ...
वळः। ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनं। व्रतेष्वेतानि चत्वारि विशिष्टानीति निश्चयः
... ॥ तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमाप्यंगपूर्वकं। वर्जनीयं प्रयत्नेन ... परं नृप।
अन्यच्च नियमास्तत्र तत्रान्वेषणीयः ॥ ॥ अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते

न॰

... ते हेमाद्रौ व्रतकांडे गारुडे। गंधालंकारतांबूल पुष्पमाला नुलेपनं। उपवासेन दुष्यं
... दंतधावनमंजनं। इति इदं च ... उपवासविषये। अंजनं च सतां बूलं कुंकुमं च ...
... पचासापि ... युक्तं यतः। विधवायां तिमार्गेणकुमारी वा ... तत्रैव शैव
निसितानि च। विधवा शुक्लवसनमलं ... धारयेत्। मनुरपि। पुष्पालंकारवस्त्राणि गंध
... पानुलेपनं। उपवासेन दुष्यंति दंतधावनमंजनं। मदनरत्ने व्यासः। दंतधावनपुष्पादि ... प
... नव ... त्रिरात्रा द्युपवासविषयं ... प्रतीयते तथापि शिष्टाचारात् ...
तांबूलचर्वणात्। उपवासः प्रणश्यति दिवास्वापाच्च मैथुनात्। दिवापि ... देवळेन ...
... स्य ... न साकार ... आचार ... इति ताम्बूलादि प्राप के
... रवियन्न नेपती ... स्वस्याः ... ॥

मत्तदृशनिर्वेदो अंजनं रोचनं चैव गंधान् सुमनसस्तथा। व्रते चैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत्।
तिलसर्षपयोः अंजनं सेनैवमेतत्र वदूष्यते। न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहनेति स्थितिः स्मृतेति तत्रैव
वे तत् पुण्यकृद्व्रतविषयं न तु सर्वत्र पूर्वोक्तविरोधादिति मदनरत्ने उक्तं॥ तत्रैव अनुकल्प
तो [illegible] स्य हरितिस्तथा॥ उपवासाद्धृताद्वापि सद्योपशायति स्त्रियै। स्त्रियस्तु प
लक्षणं मदनरत्ने शिवधर्मे दानं व्रतानि नियमाः ज्ञानं ध्यानं हुतं जपः यत्नेनापि कृतं स
र्वं क्रोधितस्य वृथा भवेत् अथ सूतकादौ निर्णयः तत्र शावसूत्याशौचयोः सर्वस्मा
त्कर्मनिवृत्तिः निबंधेषु स्पष्टैव। गौडास्तु सूतकाशौचादावपि तामाहुः जाते च धंसतजेजा
ते नित्यकर्म न चाचरेत्। नैमित्तिकं च तदधः स्ववदुक्तेन चाचरेत्। जाते के च समुत्पन्ने ज्वर
कर्माणि मैथुने। धूमाहारे तथावार्तो नित्यकर्माणि संत्यजेत्। द्रव्ये दुःखे त्वजीर्णे च न वस्तुतो
पि किंचन कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा नित्यकाले कार्यं पुराणात्। वास्तुतस्तत् पूर्वं
देवीपुराणैकवाक्यत्वात् तन्मात्रविषयत्वमस्येति युक्तं प्रतीमः॥

मु२

श्रीः
१९

न्यथा हेमाद्रौ पाद्मे गर्भिणी सूतिका चैव कुमारी वाथ रोगिणी यदा शुद्धा तदान्येन का
रयेत्प्रयता स्वयमिति। पुंसोप्येष विधिः लिंगस्याविवक्षितत्वात्॥ तेन यस्मिन् व्रते यत्र जातु
कैतद्दन्येन कारयेत्॥ [illegible] शनियमान्स्वयं कुर्यादिति हेमाद्रिव्याख्या। मदनरत्ने पू
र्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवर्जितं माधवीये कौर्मे
काम्योपवासे प्रक्रांते त्वंतरा मृतसूतके। तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितमिति नरसिंह
चविशेषवक्ष्यामः स्वयं न जु स्वस्नापि यदुसस्य व्रतः प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत्॥
न तत्रापि व्रतस्यस्यादुपरोधः कदाचनेति तत्त्वाति निषेधनाकारयेदित्यपरे। तदुक्तं मदनरत्ने
[illegible] यत्तु नजोयोगे प्रजामन्येन कारयेदिति। प्रतिनिधयस्तु निर्णयामृते पैठीनसिः भ
र्तृभार्या यीया चपतिर्व्रतं। असामर्थ्ये पत्नी तस्यां व्रतभंगो न जायते। स्कांदेपि पुत्रं वा विनयो
पेतं भगिनीं भ्रातरं तथा। एषामभावएवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत्। कात्यायनः पितृमातृ
भ्रातृपतिगुर्वर्थे च निराघातः। उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत्। मातामहादिनुद्दिश्य

श्री
२०

वयोपदे किमत्र प्रोक्तं । मदनरत्ने [illegible] सर्वदे । भर्त्तुरुपरोक्षस्थस्यातापत्नी सर्वदा
[illegible] धर्मकार्येषु जायते प्रतिहस्तकाः [illegible] इति तद्वदेवि स्वयमेव कर्त्तव्यं ।
[illegible] स्वयं कर्त्तुमशक्तश्चेत्कारयीत पुरोधसा । इदं च सर्ववर्णसाधारणं
[illegible] । यत्तु कश्चिदाह । शूद्रस्य ब्राह्मणादिद्वारा प्रतिनिधियुक्तो न शूद्रः जपस्त
[illegible] सेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनं । विप्रः संपादितो यस्य संपन्नं तस्य तत्फलं मिति माधव
वचनात् । [illegible] प्रव्रज्यादीनां शूद्रस्य निषिद्धत्वात् विषयपरदर्शनादीति तन्न्याय्यं नास्य ब्रा
ह्मणादिद्वारेणापि गोचरत्वात् । ब्राह्मणाः [illegible] स्यं कुर्यात्कर्म किंचन । सतां ज्ञातिम
[illegible] इह लोके परत्र चेति कालहेमाद्रौ मरीचिनिषेधाच्च । वस्तुतस्तु सपूर्णतावा
न्मात्रमन्त्रोच्चारणे प्रतिनिधिः कार्यो । अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः काम्ये
[illegible] प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येष्वप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुः । नस्या
[illegible] मन्त्रस्वामि देवाग्निकर्मसु । सदेशकाले यानीष्टिना [illegible] अग्निवस्तु । नारि

श्री
२०

[illegible] प्रातर्व्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् । हिरण्यके [illegible] सूत्रेपि । नस्वामित्व [illegible] कार्यो
[illegible] देशस्य कालस्यारेर्देवतायाः कर्मणः शास्त्रस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते इति
अथ व्रतादिसन्निपाते निर्णयः तत्र तिथिद्वयसंनिपाते तत्रोक्तो दानहोमादि
[illegible] अविरोधात् यत्तु नक्तैकभक्तादौ विरोधस्तत्र [illegible] अम्यादेस्तु
[illegible] परेद्युस्तत्तिथौ गौणकाले कार्यं । समकालीनविरुद्धव्रतादौ च
[illegible] पारणयाद्भिर्भोजनं [illegible] । कृत्तिकाश्वन्यादिवाकुस्वार्चपर्वणि ॥ एकादश्याम
[illegible] चान्द्रायणं चरेदिति [illegible] । तत्र पारणाय [illegible] वेदेभोजनं [illegible]
[illegible] भोजनं [illegible] । एवमष्टम्यादिनक्तव्रते संकष्टयादौ नवा संकष्टचतुर्थ्यां
[illegible] कार्यो । [illegible] निषेधः सं [illegible] नित्यमे च [illegible] निषेध [illegible] पत्तत्रापवा
[illegible] उपवासोपि निषिद्धः [illegible] निषेधस्तु [illegible] कोपि

सन्द्रयेदिति वचनात्किंचिद्भुक्त्वैवोपवासः कार्यः। चांद्रायणमध्ये एकादश्यां
देव भोजनं कार्यमेव। चांद्रायणस्य काम्यत्वे न नित्यबाधकत्वात्। अबाधे गत्य
[illegible] एकादश्यामेकादश्युपवासादि पारणायां जलपानेन वोपवसेत्। अ
पो वा अशितमनशितं चेति श्रुतेः। एवं द्वादश्यां मासोपवासस्याह्न्यदिदिनादि द्वि
य। एवं काम्यनैमित्तिकं नित्यत्वादिभिः कालविवेकस्य प्रत्युक्तमिति दिक् इति
श्रीः निर्णयसिंधौ परिभाषासमाप्ता अथ प्रतिपदादिनिर्णयः शुक्लप्रतिप श्रीः
२१ त्पूर्वविद्धा पिच पूर्वविद्धा। युग्मवाक्यात् प्रतिपन्मुखी कार्येत्याह्वेवाऽपराह्णिकी २१
रूपनाऽपि [illegible] पिच पूर्वविद्धा। युग्मवाक्यात् [illegible]
निष्कादिके। शुक्लायां प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः संप्राप्य [illegible] दीर्घदीपिका [illegible]।
[illegible] पंचधा [illegible] दिने तथा [illegible] तु [illegible] व्यापिनी ग्राह्या। [illegible]
[illegible] व्यापिनी परिगृह्यतामिति माधवोक्तेः। [illegible] कृष्णा तु [illegible] निके

[illegible] पिकोक्तेः। कृष्णापि पूर्वैव स्यनंतभट्टः। सर्वतिथिषु वर्ज्यान्युक्तानि मुहूर्तदीपिकायां
कूष्मांडं बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं तथा तैलं चामलकं दिवं [illegible] शीर्षकपा
लांत्रकं। निष्पावांश्च मसूरिकान्फलमथो वृंताकसंज्ञं मधु द्यूतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिप
दादिष्वमावास्या। शीर्षं नालिकेरं कपालं अलाबु। अंत्रं पटोलं। भूपालः। कूष्मांडं बृहती
द्वा रं मूलकं पनसं फलं। धात्री शिरः कपालांत्रनखचर्मतिलानि च। सेवकर्मांगना
सेवा प्रतिपत्सु त्यजेत्। द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरेति हेमाद्रिः। कृष्णा द्वितीया दशमी
[illegible] तथावत् पूर्वा ह्यपरा। तथा
पूर्वाह्णे यदि मासि शुक्लोपनतः स्यात् तिदीपिकोक्तेः। मोघचानंत भट्ट मते तु सर्वापि द्वितीया परा। तथाच
माधवः। एवं च रसनी प्रातः परे द्युस्त्रिमुहूर्तगा। सा द्वितीया परा प्रोक्ता हूर्वा विद्धा ततोऽन्यथेति। द्वि
तीया बृहस्पतीयं [illegible] परेचाने युग्मवाक्यं नैकादत विषये। रंभा त्ववादर्जीय वत्सा ततु
तीया द्विजसत्तमा। अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति ब्रह्मवैवर्तात्। गोपीड ततुचित
षमात्माधवः। मुहूर्तमात्रसत्त्वेपि दिने गोपीड्रते परा। बुधा हस्थिकाया न ध्येरे गणयागक्रोस

नाद इति चतुर्थ्यपि सर्वमते शुभप्रावृतानिरिक्तापरेव। युग्मना ... ॥ एकादशी तिथ्या
षष्ठ्या अमावस्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इति माधवीये
...वसिष्ठोक्तश्च। नागचतुर्थी तु मध्याह्नव्यापिनी पंचमीयुता चेद् ग्राह्येति निर्णया
मृते माधवे चोक्तिः। गणेशव्रते तु तृतीयायुतैव। चतुर्थ्येकतृतीयायां महापुण्यफल
प्रदा। कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी इति ब्रह्मवैवर्तात्। माधव
श्रीः मते गणेशव्रते मध्याह्नव्यापिनी मुख्या। चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्य
२२ ते। मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात् परतश्चेत्परेऽहनीति बृहस्पतिवचनात्। प्रातः शुक्ल
तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ... विधानात्। तेन परदिने तद्व्याप्त्या। अन्य
... चतुर्थ्यां दो गणेशव्रतविशेषमध्याह्ने पूजा...
...। वक्रतुण्ड ... चतुर्थ्यादौ ...
... सावित्रिका ... संकष्टचतुर्थ्यादौ ...
...ः। तेन सर्वं गणेशव्रतं पूर्वा। सिद्धं। संकष्टचतुर्थी। उदयव्यापिनीया

...रूपस्य
स्या। दिनद्वये नवेमा ... योगसत्त्वात्पूर्वैव तिन्देवित। अन्येद्युर्दिने द्विमुहूर्तेन या दि...
तीयायोगस्या ... परदिने माधवोक्त मध्याह्नव्याप्तिसत्त्वात्पूर्णत्वाच्च चंद्रोदययु
दानस्याद्यदि वापि दिनद्वये। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या चतुर्थी ... दिनद्वयेऽपि व...
चतुर्थ्या विधूदये। पैठीनसिः कार्या गणनाथप्रयाणे ... धर्मस्तत्रैव वता
... पंचमी उभावमते सर्वापि पूर्वा। चतुर्थी संयु
क्ता ... दिनद्वये तद्वावद्वा ... चतुर्थी ...
... पंचमी परत्याने ... द्विकमी ... चतुर्थी ... पंचमी। तदापि को
... पूर्वा सिता ... सितापरयुतास्या पंचमी। तदापि को
... इति पंचमी चैव सावित्री भूतपूर्णिमा। न
... चतुर्थ्या ... पंचमी ...
चमी दशमी चैव नाप्याः परसंयुता इति ब्रह्मवैवर्तात्। युक्तं पंचमी ...
... नागपूजा ... तद ...
... चिंतामणौ च पंचमी नागपूजायां कार्या ...। ... नागा...
चतुर्थी ... तेन नागपूजादौ पूर्वैव। यत्तु मदनरत्ने ...

श्री २२

[illegible] ॥ श्रावणे पंचमी तु शुक्ला संप्रोक्ता नागपंचमी तां परित्यज्य पंचम्यां चतुर्थी [illegible]
संहिता हिताइति मय हारीते ॥ गणेशाम्बिके [illegible] योगास्त्यात्क्रमान्नाम [illegible]
त्र्यं उआमितेय पत्रेनागानाम स्तु बहिर्णा [illegible] ति पट्टि [illegible] ते [illegible]
[illegible] मादि विषयं । षष्ठी सप्तमी तिथि र्दत्व [illegible] नाति रिक्ता पंचमी [illegible]
[illegible] ना [illegible] विहान कर्तव्या षष्ठी वेककर्त्त्वनितिस्कान्दे ॥ निर्णयामृते षष्ठीन [illegible] श्री
[illegible] शुभा केन ॥ यामाग्यं पद्मेको नामस्त्र [illegible] [illegible]
[illegible] वैवियुग्मवाक्यात् ॥ षष्ठ्यायुता सप्तमी च कर्तव्या तात [illegible] [illegible] अष्टमी २३
तु सर्वमत [illegible] पूर्वा सिनापत्रा ॥ व्रतमात्रे [illegible] मी [illegible] पूर्व [illegible] मी [illegible] तिमाधवी
[illegible] ॥ परयुक्त शुक्लाष्टमी पूर्वयुक्त [illegible] तिदीपिकायां [illegible] ॥ शिवशक्त्युत्सव [illegible]
[illegible] पूर्वा ॥ [illegible] परयुतैव शिवरात्रि महोत्सवइतिमाधवोक्तेः ॥ दीवादासी
[illegible] ॥ यत्स [illegible] सिताष्टम्या बुधवारान्वितेत्येकैव ॥ तदा [illegible] कर्त्तव्या एकाद

[illegible] दिने । [illegible] अष्टमी [illegible] तिपुण्ये
[illegible] ॥ संध्याकाले कर्त्तव्याचेत्रैप्र सुप्ते वजनार्दने [illegible] नवमी [illegible] तदाप्यु
पुराणे [illegible] नवमी तु सर्वकर्त्तव्या पूर्वा ॥ युग्मवाक्यात् [illegible] नवमी [illegible] दुर्गा [illegible]
[illegible] तिस्कान्दात् ॥ दशमी [illegible] परा [illegible] हेमाद्रिः । [illegible] पूर्वा [illegible]
दशम्येव [illegible] तिमाधवः । [illegible] नवमी युतैव । [illegible]
[illegible] सद्गुणा द्विजसत्तम [illegible] ॥ [illegible] अथैकादशी
[illegible] युक्ता ॥ [illegible] तिवे निर्णय [illegible] तत्राद्यः [illegible]
[illegible] उपवासो द्विधा निषेधपरिपालनात्मको [illegible] तत्र [illegible] ति काम्य [illegible]
[illegible] एकादश्या न भुंजीत पक्षयो रुभयो रपि [illegible]
[illegible] अग्निप्रवेशः [illegible] ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्नि [illegible] च । [illegible]
[illegible] पक्षयोरुभयोरपि [illegible] ॥

व्रतरूपत्वं ब्रह्मवैवर्तेप्युक्तं हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि। दशम्यामुपवासस्य प्रकु-
र्याद्दृढवैष्णवं व्रतमिति। इदं च शिवकृष्णादिदीक्षापरिकार्यं। वैष्णवो वाथ शैवो वा कुर्यादेतदेकाद-
शीव्रतमिति त्रिविधमोक्तेः। वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोप्येतत्समाचरेदिति सौरपुराणाच्च॥
सोपि द्विधा॥ नित्यं काम्यं च॥ उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति गारुडात्॥
पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति नारदोक्तेश्च नित्यता। यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रि-
श्रीः यं संततिमात्मनः। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च का- श्रीः
म्यता। उभयोरेकादशीव्रतं च गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यं। गृहस्थस्य तु शुक्लायामे-
२४ व व्रतं नित्यं न कृष्णायां। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मोयं शुक्ला- २४
मेव सदा गृहीति देवलोक्तेः। न चानेन निषेधपालनमेव वनस्थयतिविषये उपसंह्रियते
न तु व्रतमिति वाच्यं। अस्य पर्युदासेन व्रतविधिपरत्वात्। अन्यथा पूर्वोक्तपुराणव-
चनानि निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारो न स्याद्विरोधः स्यात्। निषेधस्य निवृत्तिमात्रफल-

त्वेन विशेषानपेक्षणादुपसंहारायोगात्। अभावस्य धर्मत्वाभावाच्च। तस्मादनेन
सर्वेषामेकादशीव्रतविधायिनां सामान्यवाक्यानां वनस्थयतिविषये उपसंहाराद्गृह-
स्थस्य कृष्णायां नित्यव्रतप्राप्तिः। कथं तर्हि संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशीवासरे।
चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति नारदादिवचनेषु कृष्णानिषेधः। अस्य काम्यत्वादिति
चेत्। गृह्यतां। शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या
कृष्णा कदाचनेत्यादि। गृहस्थस्य आषाढीकार्तिकीमध्यस्थाया कृष्णाया विहिता सा पुनर्व्रता
निषिध्यते। यत्तु कृष्णाया न विधिः। सर्वविधीनां वनस्थयतिषूपसंहारात्। न निषेधः॥ अप्र-
सक्तत्वात्॥ शयन्यादिवाकृत्स्नपुत्रगृहिणो नरमिलनं तत ऊर्ध्वमाद्यो दिशंथाः। दीपिकायां॥
असिता तु शयनीबोधान्तरस्थापि पर्याप्तस्या आत्मजिनोपीति मदनरत्ने भविष्ये॥
यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया। शुक्ला गृहस्थैः कर्तव्या उभया संतानदाहिनी
मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा न तु तेनापदामिति। निषेधपालने काम्यव्रते च सर्वस्याधिकारः सर्वोक्तेहीणं

श्री
२५

श्रीः
२५

श्रवेत्येव।पुत्रवांश्चस काम्यश्च वंधुयुक्तस्तथैव चा उभयोः पक्षयोः काम्य व्रतं तु यदिहु वैष्णवो मे
ति॥ नारदीतेः॥एतत्तु सर्वं काम्यैकादशे उक्तं॥ श्रीमत्पावनस्य सार्यं तस्मैकादशी हृदया उप
वासो गृहस्थस्य पुत्रकाम्यामेव पुत्रिणः॥ पुत्रे निषेधः छायायां सिंह स्तस्य तस्तावुक्तेति॥
अयंति संक्रान्तिस्थानां कृष्णायां तिथिसंख्या नित्यं नीतिः समायुक्ते नरे विष्णुपद
पणेः पक्षे च वक्तव्यमेकादश्यामुपोषणे॥ सपुत्रश्च सपत्नीकश्च सजनो भक्तिसं
युतः॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि इति नारदीतेः॥ पुत्र वान्स्याभापत्यमात्रवत्तन
नारायणहतोपुत्रासरवमपुत्राजायते त्रिस्पवावा स्वोक्तेः॥ जनयद्धन्दूनि पुत्राणि तिलिंगा
ते पुमान्पुत्रो जायते शक्तस्तु त्रेधा॥ उपवासनिषेधे चिपशेषा वायवीये उक्तः॥ उपवासनिषि
द्धे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकल्पयेत्॥ न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत्॥ भक्ष्यं तत्रैवोक्तं॥
नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः। क्षीरमथांबु चाज्यं। यत्पंचगव्यं यदि वा पवनायुः
प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च सर्वं तत्र दशमीविद्धा अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधो

आद्यागारुडे दशमीत्रिपदीयुक्ता यदि स्यादरुणोदयः॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दि
नैकादशीव्रतमिति॥ अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कांदे॥ उदयात्प्राक् चतस्रस्तु घटि
का अरुणोदय इति। यदपि उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता॥ संपूर्णैकादशी नाम्
नैवोपवसेद्गृही इति गारुडे सारवचनादि वचनं यत्तु कैश्चिद्व्ये॥ आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्व
यान्विता॥ एकादशी संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्तिता॥ तदप्युपसंहारन्यायेन दंडचतुष्ट
यपरमेव॥ हेमाद्रावप्येवं॥ यत्तु ब्रह्मवैवर्ते चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय निश्चयः॥
चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः॥ अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकाद्व
यं अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः॥ महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यते केऽपि दृश्यते॥
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैरिति॥ तदप्यरुणोदयवेधावि
षयं चेति माधवीये मदनरत्ने च॥ अरुणोदयवेधः॥ तथान्योऽपि हेमाद्रौ गारुडे यः पर
तु उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदि॥ संदिग्धैकादशी नाम वर्जया धर्म
कांक्षिभिः॥ उदयात्प्राक् मुहूर्तव्यापिन्येकादशी यदि॥ संपूर्णा सा विज्ञेया

श्रीः
२६

धर्मवृद्ध्यै। हेमाद्रौ नारदसंग्रहेऽष्टमगोपावुक्तः। निशाप्रांतेतुयामार्द्धंदेववादित्रवादने।
सारस्वतान्यध्ययनेचारुणोदयउच्यतेइतिस्मृतेः। अत्रैव एकांसर्वपसाणांमुहूर्तद्वय
क्षोडीकानांनिशाप्रांतइतिवचनाच्चरात्रिमानवशात्सार्द्धंत्रिदंडत्रिदंडादयोनेकेअरुणो
दयाः। तदाहहेमाद्रिः सार्द्धघटिकात्रयात्रिकष्टविद्यात्रिघटिमानरात्रीविषया। महत्तरा
त्कृतरात्रीपक्षेऽरणस्यचसोघटिकाइत्यकृतमितीत्याहुः। तन्न अरुणोदयद्वाष्टस्याम
नेकार्थत्वापत्तेः। नचमुहूर्तद्वयमर्थः। दंडद्वयेकमुहूर्त्तादिविधानीतयाप्यनुपपत्तेः। न
हितेषांयामार्द्धत्वमरुणोदयत्वंवास्ति। मुहूर्तद्वयस्ययामार्द्धस्यचचतस्रोघटिकाइ
त्यनेनोपसंहारावृत्तेनतदर्थः। नचसार्द्धद्विघटिकात्रयमित्यनेनापितदापत्तिःसमत्वात्। तेन
चतुर्दंडवेधस्यैवोक्तेः। चतुर्दंडाहिघटिद्दशमीसत्त्वेहिवेधस्तदर्थः। द्विघटिकाद्वदोतदयाग
त्वा। यत्तुमते कियतारुणोदयवेधेऽप्युपेक्षायांसार्द्धघटिकात्रमदरुणोदयेऽर्धघटिकात्तोनृ
नदशमीसत्त्वेनदोषइति तन्तुच्छं द्विदंडादावपितदापत्तेः। दशमीशेषसंयुक्तोयदिस्यादं
रुणोदयः॥ नैवोपोष्यंवैष्णवेनतद्दिनेकादशीव्रतमितिगारुडेउक्तविधेयत्वेनमात्रनिषेधात्
नारदीयेपि लववेधेपिविप्रेंद्रदशम्येकादशींत्यजेत्। सुरायाबिंदुनास्पृष्टंगंगाम्भइ

श्रीः
२६

वनिर्मलं स्कांदेपि कलाकाष्ठादिगाप्येवदृश्यतेदशमीविभो। एकादशीमकर्तव्यवृते
नाऊन्नदाचनेति। माधवोप्याह सोयंकालादिवेधोऽरुणोदयवेधेसूर्योदयवेधेचमान
इति। निगमेपि सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्यदूषकइति। अतएवमाधवेनारुणोदयादं
उत्पदशमीस्पर्शसंपृक्ता। हत्वाघटियोगेसंदिग्धा। मुहूर्तव्यासंयुक्ता। उदयेसंकीर्णे
त्यक्ता। अरुणोदयवेलायांदशमीयदिसंगता। संपृक्तैकादशींतांतुमोहिन्यैदत्तवान्प्रभुरि
ति। गोभिलाद्युक्तेःपूर्वोक्तगारुडादेश्चसामान्यतो। विशेषतश्चारुणोदयवेधोनिषिद्धः।
यत्त्वष्टमनागे रुणोदयइतिहेमाद्रिणा। कैश्चनमहत्तरारात्रीरितितत्परमतेरेवयमेवबहु
पित्तं। अंत्येप्युक्तं वेधतारतम्यंदोषतारतस्यादुपपद्यतइति। दोषतारतम्यचप्रायश्चित्त
तारतम्यादवगम्यते। तत्रोक्तंहेमाद्रौस्मृत्यंतरे अज्ञानाद्यदिवामोहात्कुर्वन्नेकादशीने
रः। दशमीशेषसंयुक्तांप्रायश्चित्तमिदंचरेत्। हृत्पादनरस्त्रीव्रतीगोघ्नश्चरद्यावसा
कौ। सुवर्णस्यार्धकंदेयंतिलद्रोणसमन्वितं। विध्यंतरंतत्रैव ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रि
श्राद्धेचदद्यादवासिकौ। चरणस्यार्धकंदेयंतिलद्रोणमथापिवेति। अत्रवेधतारतम्या

ध्रुवस्येति हेमाद्रिमाद्रिः निर्णयः प्रतेइत्यादि सेनाभिवचुर्थमेवात्रिप्रमुखतुर्थीक
तत्कारवारुणोदय इति सिद्धं तेनषट्पंचाशद्दंडात्मकं दशमीप्रवेशेरुणोदयवे
धउक्तो भवति । अंत्यादि तत्तुवकाणिनोक्तः उदयात्परिविहाद्दशम्येकादशी
युदि । दानवेभ्यः प्रीणानार्थं दत्तवान्प्राककशासनमिति स्मृत्यंतरेपि स्वामाः
प्रांतमाद्यायपदारिति दिवाकरः । तेसूर्य्यहारिदिनेदत्तंनैराशुनायांतिति तत्रारुणो
दयवेधो वैष्णवविषयः । तद्धार्कपुवेष्णु वगृहणात् । स्वरूपंतु माधवीयेस्कांदे
पदमापन्नो हर्षवासनुपस्थितो नैकादशीत्यजेद्यस्तु यस्यदीक्षास्ति वैष्णवी । विष्णु
पितारिवलाचारः सहिवैष्णवउच्यतइति । यद्यपिपंचरात्रागमदीक्षायांतन्मात्रस्य
वैष्णवत्वेनतुपुत्रादिस्तेयापिस्वपाल्यर्यप्रसिद्धमेववैष्णवं स्मार्तत्वं चनमन्यंतत्वह
तत्वसमासेनत्रविष्यो । यथाहुक्त्वा तथाहृष्ट्वा यथाहृष्ट्वातथैतत्रा । तुल्यंतेत
न्यतेयस्तु सर्वेवैष्णवउच्यते । केचित्तुनदम्यादशमीविधमापिस्यजेति तन्मूलस्प
र्ये उदयवेधस्तु पारिक्षापात्स्मर्तेगोचरः तदाहमाधवः अरुणोदयवेधोत्रवेधः

श्रीः २७

श्री २७

सर्वे दशमेत याउक्तो दोषः दशमीविद्धा वैष्णवस्मार्तयोः क्रमाद हेमाद्रिस्तुकेषांचिद्देश
... एवदशमीविद्धमाह । अर्धरात्रादुर्वेषां विद्धदशम्यां विधःस्यते । कपालवेधइत्याहुः ना
... योज्ञेशिप्रियाइति ब्रह्मवैवर्तात् । केचित्तु कन्यायेनारुणोदयवेधस्यचेयं ... प्र
... ति तु माधवः यस्तु पंचरात्रोक्तसंपन्नीतिवचः सउपवासातिरिक्तविषयइतिमाह
... वन्यान दोषोयस्तुपवासस्य हविष्वद्धः । साहि सत्यमुहूर्तैस्तु योगायैवधतन्नतामि
तिनिनामा दैर्यवधीं दिवसमायवमंतेवैष्णवे अरुणोदयविहायाज्या । यदातिकाद
... ह्रासती वह्निति द्वादशी चाक्रयैवातदापरापोष्या । एकादशी द्वादशी
स्विद्धाचे त्याल्युतादिनेपूर्वेग्राह्योत्तरेस्यादिति विद्धवनिर्णय इतिमाधवीतैः
... तत्रसूर्यसंविद्धात्याज्या । यदातिकादशीतुह्रासती वद्धते द्वादशी दसमा
स्युनावीतदागृहस्थैः पूर्वायतिभिरुत्तरा कार्या । प्रवृत्तमहतिसंपूर्णाव्याप्याहता
वा पुनाहादश्याचतथातानदृश्यते पुनरेव च । पूर्वा कार्या ... यतीति भ्वा

॥श्रीः॥
॥२८॥

तराविद्धोऽशतिस्कांदोक्तेः। उभयपक्षेषु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां परे संपूर्णैकादशीयत्नतः
ज्ञातपुनर्वसु। सर्वैरेवोत्तराकार्या परतो द्वादशी यदि इति नारदोक्तेः। द्वादशीमात्रवृद्धौ
शुद्धाप्यपूर्वा त्यक्त्वैकादशी विद्धा द्वादशी परतः स्थिता। उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्पर
मं पदमिति नारदोक्तेः। द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धा विद्धा व्यवस्थिते। शुद्धापूर्वोत्तरा विद्धा समा
प्तौ निर्णय ईदृशः इति माधवकौस्तुभे। मदनरत्नेप्येवं॥ यत्तु विद्धाप्यविद्धा विद्धा
पापरतो द्वादशी न चेत्। अविद्धापि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि इति हेमाद्रौ पाद्मवच
नं तदेकादश्या वृद्धौ ज्ञेयं। तदुक्तं माधवेन॥ एकादशी द्वादशी चेत्पुनश्च वर्धते यदा।
तदा पूर्वदिने त्याज्यं स्मार्तैर्ग्राह्यं परं दिनमिति। विद्धैकादश्यां द्वादशीमात्रवृद्धौ च
सर्वेषां परैव। तत्रैवैकादशीमात्रवृद्धौ गृहिणः पूर्वा यतेरुत्तरा॥ पूर्वोक्तपाद्मोक्तेः॥ एकादशी
विद्धा चेद्वृद्धौ वृद्धौ विशेषतः। उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही इति चेत् सोक्तेः। एतच्छु
द्धाविद्धातुल्यमिति माधवः। त्रयोदश्यां न लभ्यते द्वादशी यदि किंचन। उपोष्यैकादशी त
त्र दशमीमिश्रितापि चेति स्कांदात्। अविद्धानि निषिद्धे चेन्न लभ्यते दिनानि द्वौ। मुहूर्तैः

पंचभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिरिति कण्वस्मृतेर्गोभिलोक्तेश्च। मुहूर्तपंचकमरुणोदयमारभ्यो
ज्ञेयं। अन्यथा तत्र द्विरेकादश्या ग्रावाऽसंभवात्। यद्यपि हेमाद्रिणा शुद्धसमा शुद्ध
न्यूना वाधिकद्वादशीका चेत्सर्वेषां परेत्युक्तं तदपि विद्धविषयं। समानेनात्र पूर्वेकसावि
रोधः॥ हेमाद्रिमतमुच्यते॥ तत्र शुद्धा विद्धा द्वयी नंदा त्रेधा न्यूनसमाधिकैः। षट्प्रकारा
पुनश्चैषा द्वादश्यूनसमाधिकैः। स्यादष्टादशैकादशीभेदाः। तत्र शुद्धाधिका न्यूनद्वादशीका
धिकसमद्वादशीका च सप्तमः पूर्वा निष्कामैस्तु उत्तरा कार्येति हेमाद्रिः। मदनरत्ने तु शुद्धाधिकापर
रा। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा इति पूर्वोक्तेः॥ अन्या पूर्वा॥ शुद्धस्य यदसमा हीना समा हीना धिको त्तरा।
एकादशीमुपवसन्न शुद्धां वै कदाचनापि तिस्कांदात्। शुद्धाप्येकादशी। उत्तरा द्वादशी न चेद
कादशी विद्धा इति नारदोक्तेश्च॥ अयं तु अविद्धापि विद्धा स्यादिति पाद्मोक्त शुद्धाकापरं।
यत्तु संपूर्णैकादशी स्यात्पुरतो द्वादशी यदि। उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारण
मित्यादि तद्वैष्णवपरं। समानानां तु पूर्वैव शुद्धे। शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा। विद्धन्यूना।
विद्धसमा वाधिकद्वादशीका चेत्सर्वेषां परैव। प्रथमे हानि संपूर्णा निष्प्रवृत्तिरिति स्कांदात्। ऊ

॥श्रीः॥
॥२८॥

नद्वादशीकार्यातु। विष्णुप्रीतिकामैस्तूपवासद्वयं कार्यं। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुन
रेव सा। [illegible] तत्र द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत्। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीण
नतत्परैः [illegible] वृद्धवसिष्ठोक्तेः। विद्धन्यूनासमद्वादशीकोऽमुमुक्षूणां पूर्वव्रतं चापरां [illegible]
न्येषां पूर्वा [illegible] परतोपि पूर्वेति मदनरत्ने। विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका च सैव सर्वैः का
र्येति हेमाद्रिः। मुमुक्षूणां परान्येषां पूर्वेति मदनरत्ने। विद्धसमासमद्वादशिका
नद्वादशिका च मुमुक्षुभिः परान्यैः पूर्वा कार्या। दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि
लुप्यते। तदैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिरिति व्यासोक्तेः। मोक्षकांक्षि
गृहिणा [illegible] न्येषां पूर्वैव। सर्वैरेकादशी कार्या द्वादशी मिश्रिता नरैः। प्रातर्भव
द्वा माघायते नित्यमुपोषणमिति पाद्मोक्तेः। विद्धाधिकासमद्वादशिकाधिकद्वादशि
का च सर्वेषां परैव। पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत्। तदानीं दशमीविद्धाप्यु
पोष्यैकादशी तिथिरिति ऋष्यशृंगोक्तेश्च। मध्वमते तु अरुणोदयवेधः सर्वोपयतो ज्ञेयः।

विद्धाधिकन्यूनद्वादशिका मोक्षपापक्षयविष्णुप्रीतिकामैः परा कार्या। गृहस्थेन तु नक्तं
कार्यं। एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति
कौर्मे दिनक्षये उपवासनिषेधात्। दशम्येकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता। स्मी
णा सा द्वादशी ज्ञेया न कैश्च गृहिणः स्मृतमिति हेमाद्रौ शातातपोक्तेश्च गृहिणः पूर्व
योपवासः। एकादश्याः शुद्धान्यूनत्वे तु हसमत्वे वा द्वादश्याः न्यूनसमत्वयोर्न
कादश्यामुपवासः। यानि तु देशाम्यनुगतानीति द्वादशी द्वादशीष्फुटौ धर्मा
पत्यधनार्थं विश्वयोदश्यां तु पारणमिति कौर्मी दीनि दशम्यां विद्धत्रयोदशीपार
णयोनिषेधकानि तानि विहितानि भिन्नपराणि। अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था चा
कनादेया। यत्तु कालहेमाद्रौ। बहुवाक्यविरोधेन संदेहो जायते यदा। द्वादशी तु तदा
ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति मार्कंडेयोक्तेः। संदिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशी समुपोषय
त् तथा विवादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं। पारणं च त्रयोदश्यां माङ्गेयमामकेऽनर
तिथा नोक्तेश्च। विधसंदेहे ज्योतिर्विदो विप्रतिपत्तौ वा पञ्चाकार्यं तु लेतविल्लवीविषय मित्य

श्री: ३०

केवकुना। अथात्रोपयुक्तं किंचिदुच्यते तत्र दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्याह्नवर्ज्यो
जनं कार्यं। एकादश्यां न भुंजीतेति निषेधस्यैव निमित्तत्वात्। निषेधस्तु नित्यत्वात् काम्यस्मा
त्रमपेक्षत इति देवकोले श्राद्धे चितु एकादशीव्रतांगत्वेन पूर्वेद्युरेकभक्तविधानादिविशिष्ट
देचूनिषेधो न वैकादश्यां नित्यकाम्यव्रतांगे भोजननिषेधः प्रवर्त्तते तेन पूर्वदिने एकादशी
मध्येपि भोजनमित्याहुः अत्राधिकारी माधवीये कात्यायनेनोक्तः। अष्टवर्षाधिको
मर्त्यो ह्यशीतिन्यूनवत्सरः। एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि॥ भविष्ये ब्रह्म
चारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही इति यत्तु विष्णुः पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रत
माचरेत्। आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छतीति तद्भर्त्रननुज्ञाविषयमिति प्रागुक्तं।
उपवासासामर्थ्ये तु मार्कंडेयकौर्मयोः। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासे
न दानेन निर्द्वादशिको भवेत्। अत्र एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं चरेत् दिवसे [illegible] द्वि उ
पवासत्राबुसतहमी। चंतिदेशार्थः। तत्प्रयुक्तः सर्वधर्माः संकल्पमंत्रे चैकभक्तादिपदेना
हः कार्य इति मदनरत्ने। तथाऽसामर्थ्ये जातेनिधिनाकार्यो द इति प्राग्वक्तं। अत्राऽकरणप्राय

श्री: ३०

श्चित्तमह माधवीये कात्यायनः। अर्कपर्णद्वयेनात्रो [illegible] सप्तमीव्रतदिने। एकादश्यामहो
रात्रे उक्तं चांद्रायणं चरेत् इति अथ व्रतीव्र [illegible] लघुनारदीये दशम्यादिम
ह्नीपालो त्रिदिनं परिवर्जयेत्। गंधतांबूलपुष्पादि स्त्रीसंभोगं महायत्नतः। तत्र दशम्यां विधि:
कौर्मे। कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान्कोरदूषकान्। शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन्स्त्रि
यं तथा शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुनं। द्यूतमत्यंबुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्य
जेत्। व्रतघ्नान्याह हेमाद्रौ देवलः। असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणात्। उपवासः प्र
णश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात्। अत्राकौतुमदनरत्ने देवलः। अत्यये चांबुपानेन नो
पवासः प्रणश्यति अत्रैवैकर्द विष्णुरहस्ये गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं चानुलेपनं।
व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यन्न निराहृतं। मदनरत्ने नारदीये। अक्षारलवणाः सर्वे
हविष्यान्ननिषेविणः। अवनितल्पशयनाः प्रियासंगविवर्जिताः। एषु प्रायश्चित्तमुक्तं निर्णया
मृते संग्रहे तेन हिंसकयोः सरव्युत्तरास्तेन्यं च हिंसनं। प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात् जपन्नाम शत
त्रयं। मिथ्याध्यावादे दिवास्वापे बहुशः अंबुनिषेवणे। अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शु

चिः। ॐ नमो नारायणायेत्य[illegible] तन्नैवेद्यं [illegible] तांबुल[illegible]संकेतेष्वा
सन्निधेरणे। व्रतलोपो न चेत्[illegible]नमिति। संध्यांग[illegible] उक्तकालादन्यत्र न
तः सेकात्मस्त्रीमूत्र[illegible]यः स्मृत इति त्रिकांडकात्यायनोक्तेः। हेमाद्रौ वसिष्ठः उपवासे
तथा श्राद्धे न कुर्यात् दंतधावनं। दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलं। काष्ठग्रहणान्मृल्लो
ष्टयोर्न निषेध इति हेमाद्रिः। [illegible]रहस्ये श्राद्धोपवासदिवसेऽपि दिलादंतधावनं। गायत्र्या
शतसंप्लुतमंबु प्राश्य विशुद्ध्यतीति। निर्णयामृते व्यासः। वर्जयेत्पारणमासं व्रतांते[illegible]
देति। एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ माधवीये कात्यायन आह। उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं
भवेत्। उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं। मातापित्रोः क्षयेऽप्राप्ते न वेद[illegible]कादशीं यदि। आस्य
यी पितृदेवाश्च आजिघ्रेत्पितृसेवितमिति। हेमाद्रावादिसर्वनिबंधेष्वप्येवं। एतेनैकादशीनि
मित्तके श्राद्धे द्वादश्यां कार्यमिति वदंतः परास्ताः। किंच महालये सपिंडकः सकलपूज्यः श्राद्ध
[illegible]कश्राद्धे प्रतीतिः [illegible] पौषे कादश्यां च मन्वादिश्राद्धे [illegible] परिज्ञाने च त्स्ये सकादश्यां
विहितं श्राद्धं बाधितं नैव न्यरयात। यदपि स्मृतिचंद्रिकायां पठेदि[illegible] अन्नाश्रितानि पापानि तदन्नु

श्रीः
३१

श्रीः
३१

[illegible]रेवसामज्जंति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा इति तस्य पित्राग्रह[illegible]जिजेगे नरस्यैवे[illegible]
[illegible]न्यतामहं श्राद्धसमिस्य वे। योपि अहृत[illegible] निःचयाज्जकपिंडं विना [illegible]तिलघु
[illegible]येकादश्यां श्राद्धनिषेधः समाता पितृलीनविषयः पूर्वदा[illegible] निःचयस्तु
निग्रहः अवृतघ्नान्याह मदनरत्ने देवलः सर्वभूतभयं व्याधिः प्रसादो गुरुशासनं अ
व्रतघ्नानि प्रथितेसद्भिः[illegible]नि शास्त्रतः स्कांदेपि अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं प
[illegible] हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधं इदं चानिसंकट[illegible] विषयं अनुकल्पानृणां पत्तिः
[illegible]वणिनि मूलं फलं पयस्तोयं सुपवास[illegible] नत्वेव[illegible]जने[illegible]
[illegible]पवदन् शयने च मदुच्चाने मत्या[illegible] परिवर्तिते नरा मूलफलाहारी हरि
[illegible]विनोपि विनोति निर्णयाः सर्वव्रतेषु ज्ञेयाः। त[illegible]पासंकल्पः
मुदङ्मुखः उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा[illegible] वचनयेदिति माधवीये
वाना[illegible] इत्तः एकादश्यां नि[illegible] निपुंडरी
काक्ष ग्रंरण[illegible] ती शैवादिनातु हेमाद्रौ सौरपुराणे सानि[illegible]यवानोन्ना

संकल्पं तु समाचरेत्॥ रात्रौ गायत्र्यो यजुर्वेदे प्रसिद्धा॥ बोधायनेन तौ। विष्णुर्ज्ञानुच्छीजोकिंम
र्पयेत्॥ ततस्तोयं दिवेत्॥ महासारेण मंत्रेण जिनेनानेन मंत्रितं॥ उपवासफलं प्रेप्सुः पिबेत्
चगतजलमिति कात्यायनोक्तेः॥ मध्यरात्रे द्वयेवाहन्नामाविधेयात्रौ संकल्प इति माधवः॥ विद्वाप
दात नभ्रस्त ऽनंतस्य कौस्तुभ समाहितः। माज्ञ्यो पूजयेद्धि शुं संकल्पं च ततश्चरेदिति नारदीयोक्तेः॥
तत्रैव पूह ... नकुलस्य कौ समाहितः॥ ... पूजयेद्धि सुं संकल्पं च ततश्चरेत्॥ द्वादश्यां निवेदनमंत्रोक्तेः
श्रीः ...मभिख्याय्य देवस्य हननतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती॥ द्वादश्यां निवेदनमंत्रोक्तेः
...त्यानेन॥ अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव॥ प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो
श्रीः ३२ भवेति॥ द्वादश्यां च वर्ज्यान्याह बृहस्पतिः॥ दिवानिद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने॥ क्षौ श्रीः ३२
द्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत्॥ परान्नस्य क्वचिदपवादः स्मर्यते॥ भ्रद्धा
न्नं गुरोरन्नं मातुलान्नं तथैव च॥ पितृव्यभ्रातृपुत्राणां परान्नं नैव दोषकृदिति हेमाद्रौ
अन्नो ऽपुनाणो॥ पुनर्भोजनमध्यायो भाराक्रायासमैथुनो॥ उपवासफलं हन्युर्दिवानि
द्रा च पंचमी॥ स्कांदे॥ परान्नं कांस्यं तिलं लोभं वितथं भाषणं वर्जयेदिति विशेषः॥ विष्णु
धर्मे॥ असंभाष्यान्हि संभाष्य तुलस्यमलकादलं॥ आमलक्याः फलं वापि पारणे

आदपश्च ...ति॥ एतद्व्रतं सूतकेपि कार्यं॥ सूतके मृतके वापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति विष्णु
क्तेः॥ दानादि सूतकांते कार्यं॥ सूतकांते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनं॥ दानं दत्वा विधा
नेन व्रतस्य फलमश्नुत इति मात्स्योक्तेः॥ रजोदर्शनेपि कार्यं॥ एकादश्यां ...नारद
युनं जस्यापीति पुलस्त्योक्तेः॥ यदा द्वादश्यां श्रवणास्यात्तदा शुद्धामप्येकादशीं त्यक्त्वा
तत्रैवोपवासः कार्यः॥ शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता॥ तयोरेवोपवासश्च
त्रयोदश्यां च पारणमिति नारदीयोक्तेः॥ एते च नियमाः काम्यव्रते न यतः॥ नित्यव्रतेस
तिसंभवे कार्याः॥ अशक्तौ मास्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणमिति कात्यायनोक्तेः॥
अशक्तो तु मा धर्मिया बहु नैवेद्ये इति विज्ञाय कुर्वीत नावश्यमेकादशीव्रतं॥ विशेषनियमा
शक्तो हीनावंशुजिर्वर्जित इति॥ अथाष्टौ महाद्वादश्यः॥ तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुता
द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा॥ द्वादश्येव द्वादशी ...वर्धा इति चेत्सा वंजुली॥ वासरत्रयस्पर्श
ना त्रिस्पृशा॥ अमापर्वणः संपूर्णाधिक्या पक्षवर्धिनी॥ पुष्य संयुता जया॥ श्रवण
युता विजया॥ पुनर्वसुयुता जयंती॥ रोहिणीयुता पापनाशिनी॥ एताः पापक्षयकारिकाः॥

श्रीः ३३

उपवसेत्। अत्र मूले हेमाद्रौ ज्ञेयं। एकादशीद्वादश्योरशक्तेनैकेनोपवासः पार्थक्येनतु शक्तस्यो
पवासद्वयं। एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेदिति विष्णुरहस्यात्। अत्राशक्तौ द्वादश्यामुप
एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति तत्रैवोक्तेः।
यदा त्वल्पा द्वादशी तदोक्तं मदने। यदा भवति अल्पापि द्वादशी पारणादिने। उषःकाले द्वयं कु
र्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा॥ नारदीयेपि अल्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये। स्नाना
र्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुता इति। संकटे तु माधवीये देवलः। संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पा
रयेत्कथं। अद्भिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति। अत्र केचिदाहुः अपकर्षवा
क्यान्यनाहिताग्निविषयाणि। आग्निहोत्रादीनां प्रोक्तत्वे नापकर्षायोगादिति। द्वादश्याः
प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यं। द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः। तमतिक्र
म्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः। अत्र केचित्ति
गिरते। यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्तत्रये पारणं कार्यं। सर्वेषामुपवासानां प्रा
तरेव हि पारणमिति वचनादिति। अस्मद्गुरवस्तु बहूनां कर्मकालानां विनाऽकरणं वा

श्रीः ३३

धापत्तेः प्रागुक्तवचनेनाल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानापदशाह्न एवकार्यं। प्रातःशब्दस्तु सा
यंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमितिवदपराह्नवाचीत्यप्युपपन्नः नचावाक्यवैयर्थ्यं
पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्येत्याहुः। प्रमादेनैकादश्युपवासातिक्रमः पनार्के
वाराहे। एकादशी विप्लुता चेद्द्वादशी परतः स्थिता। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति।
केचित्तु विष्णुना चेदिति पठन्ति। अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वव्रतेषु बोद्धव्याः अन्यत्रनवनखिव
स्मृत इति दिक्॥ इति श्रीनारायणभट्टसूनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधावेकादशीनि
र्णयः॥ द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात्। द्वादशी तु प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता प्रभो। इति स्कां
दाच्च। त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा कृष्णोत्तरा। त्रयोदशी तिथिः पूर्वा सितायामसितः पश्चादिति दी
पिकोक्तेः। शुक्लात्रयोदशी पूर्वा कृष्णात्रयोदशीति माधवाच्च। चतुर्दशी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा शु
क्लोत्तरा। उपवासे तूभयत्रापि परेति मदनरत्ने। पौर्णमास्यमावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे एव ग्राह्ये। भू
तविद्धे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णे कदाचन। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति ब्रह्मवैवर्तात्।
अमायां यागविद्धेयाऽपराह्ने शातातपः। अमावास्यां भवेद्यावद्यदा भूमिस्तत्स्यपरे॥ जाड

वीक्षामात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् अमावासोमवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण। विषुव
वत्सदृशं फलं। तत्रैव व्यासः। सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् गोसहस्रफलं
दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृती। हेमाद्रौ बृहन्मनुः। श्रवणाश्विनधनिष्ठार्द्रानागसदैवतमस्त
के। यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते। नागदैवतमाश्लेषा। मस्तकं मृगशिरः। प्रथमपाद
इत्यन्ये। स च सर्वेषी अथेष्टिकालाः गोभिलः पक्षांता उपवस्तव्याः पक्षादयो यष्टव्या
इति। उपवासोऽन्वाधानं। तत्र मध्याह्नात्पूर्वं वा पर्वप्रतिपत्संधौ तद्दिने यागः। सर्वाह्णे वा यष्टव्या
कुर्यादि पर्वसमाप्तौ। उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यत इति लोगाक्षिवचनात्। अत्र चेद्वा
विभागः आवर्तनात्पूर्वं कालोपरिष्टात्ततः परः। मध्याह्नस्तत्तयोः संधीयदावर्तनमुच्यत
इति मदनरत्नवचनात्। मध्याह्नादूर्ध्वं संधौ माधवमते परेद्युर्यागः। अपराह्णे थवनात्रेय
द्विपर्वसमाप्यते। उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यत इति ते तेन हेमाद्रिरुक्तपरा
संध्यावणि परदिने प्रतिपच्चतुर्थ्यंशोदये चेत्स्याति द्वितीयादिवस्य तस्य स्यात्तदा पूर्वेद्युर्यागः एवं
गौतमो द्वितीये तु यष्टव्यं द्विजातिभिः। द्वितीयासहितं यस्माद्भूयमंत्याश्वलायनो इति द्विती

श्रीः
३४

ये त्विति केऽनु तिथि कात्यायनेन चतुर्दश्यापरं तु नीयेत्विति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव। न तु
पा भूतापंचदश्यां प्रयाति द्वितीयास्वयंगामिनी। चतुर्दशी हि समायां स्यादित्येकव्यादि कि
ये तिथौ उनाद्यस्य विवादे। मदनरत्नेपि। चतुर्दश्यां चतुर्यामा अमावास्यां द्वे यतो। श्वोभूते प्रति
पद्येवं स्यात्पूर्वतिथावेव कारयेदिति। यत्तु माधवः यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिना
त्पुनः न कोपन्याहृतिः किं तु सदा स्तु विधिदिने इत्याह। यच्च काकादर्शोप्युक्तो। आव
र्तनादूर्ध्वः संधिर्यदि अन्वाधाय तद्दिने परेद्युरिष्टिरिष्याकुर्वीत वाजसनेयिन इति यच्च म
दनरत्ने मध्यंदिनात्स्यादहनि हि यस्मिन् पर्वणः संधिरियं तृतीया। सा पूर्वविकार्वा
ऽसन्नीयि तस्यामुपोष्य परेद्युरिष्टिरिति एतत्स्याणमासीश्वरमिति तत्रैव। आवर्त
ना ७ त्वर्वाग्यस्तु संधिर्भवेत्तत्रोपवासोऽसह। मध्याह्नादूर्ध्वमाक्रमाश्चावत्तीयत्यर्थः इति केचित्तु दव
ज्ञाने श्री अनंतभाष्यादिसकलतत्कारीयग्रंथविरोधाद्भानादरोपोप्येण्ययौर्णमा
स्यां विशेषमाह कात्यायनः। द्वितीयात्रीमुहूर्तां चेत्प्रतिपद्यपराह्णिकी। अन्वाधा
नं चतुर्दश्यां पञ्चतः सोमदर्शनात् कात्यायनस्य यजनीयेह्नि सोमच्छदानुष्पादिरि

नियत्याः प्रकृतेः परेद्युरिति । र्दस्याम्याद्योप्यवमाकुः । यइथेति सांनरायणिकेतेः पर्वकाला
वादावृत्तनास्वाकसानि ये प्रहते प्रतिपदि समाप्तिर्नियमा नि ह त्यनंतरं [illegible] दिरिक्तस्या
गात्पूर्वेद्युर्विकालि रिस्तु तेन रत्नेयं । सावयिका । यच्चापि प्रकृतेः पूर्वेत्तार दूर्वमनस्यादि सप
स्तेवेनोक्तं तथापि हेतुवादनश्रुतिमूलत्वात्राप्यादेगवासमाके व्याहृतादितिवद्प्रामाण्यमि
त्तिदाश्राय । आग्रयणादु विशेषनस्याम । अन्वारम्भणीयातु चतुर्दश्यां कार्येति हिरण्यके
शिवलमासदत्तीय । अन्येषां पर्वण्यव । प्रदोषकालोत स्मृत्याह बोधायनः अमावास्येनता
हविषु नक्षत्रे वेति । [illegible] कृत्तिकादि विशाखान्तेषु देवनक्षत्रेषु निके च यस्यामा व्यात
रयो चातुर्मास्यपि [illegible] यथाश्रुया गपक्षयोन्न [illegible] । यावज्जीवसा
ऋक्षत्रप्रयोगयोरस्ते फल [illegible] चेज्योवा [illegible] प्रदोषविशेषमाह कात्यायनः । अची
दक्षो [illegible] तिनियतपर्वसंधिः परस्तात्तत्त्वात [illegible] तिमयतु स्यात्स्य [illegible] । आ
रप्याप्रकृतिमध्यचिसर्व [illegible] नुवत्तान्हे [illegible] समानतंत्रेवा कार्यं इति त्रिकांडमंडनेन । सद्यस्व
अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेणसवनीयेन वा समानतंत्रे वा कार्यमिति त्रिकाण्डमण्डनेन । पौर्ण
सोमवारुपरस्तवः । अमावास्यायां दीक्षायजनीयेवामावास्यायां यजनीयेवासुत्पमरुः

मास्यां दीक्षायजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वा सुममहरिति । बोधायनस्तत्रेऽपि पूर्वपक्षस्य
थमहनि दीक्षेन तत्र नक्षत्रयोगवती दर्शपक्षस्याह स्मृतेः । नक्षत्रयोगवेत्ययमर्थः । वेत्र्यादि पूर्णी
माय । त्रित्रा दिनसत्रयोगे दीक्षेतेति । आधाने तु पर्वणि नक्षत्रेषु चोक्तौ । तत्र पर्वनक्षत्रे गार्हपत्य
नादयातौ यादिकर्मकाल व्यापिग्राह्यौ । दिनद्वयतत्त्वे ग्राह्यौ । संकल्पस्यापर्वणि लाभात । पूर्वदिने
नक्षत्रपर्वोत्तरदेवग्राह्यौ । अत्र च गिरिसौत्रयतितान्पुनस्तत्र चपर्वत समूह विभक्तिषु च कृतुनक्षत्रेत
बलीयइति हिरण्यकेशिसूत्रात् किंतु वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादेः निर्णुकारिकायादु
मार्गादिपञ्चमासेषु श्रवणे चाश्विने तथा । [illegible] नीर्षवाक्कृत्तसे आधानमथाकार्येदिति कौ अ
प्रमृतक [illegible] । आधाननक्षत्राणि तापस्तंबसूत्रे कृत्तिका रोहिणी मृगशीर्षं पुनर्वसु पुष्य पूर्वोत्तना
पूर्वाषाढोत्तराषाढा हस्त चित्रा विशाखा नूराधा श्रवणोत्तराभाद्रपदा इति । सोमस्त्वाधाने विशेषमा
हापस्तंबः । स मन्यक्षमाणआदधानो [illegible] नक्षत्रमिति । अत्र प्रकरणाधानकालबाधः ।
मिते [illegible] नक्षत्रकालबाध्यत [illegible] नायमहत्रेचो [illegible] स्वामी तु साम सर्वादि यक्तेतुलस्या
दर्शपौर्ण [illegible] रत्वादुक्तकालबाधमन्यते । श्रीनामोडस्तु कालोतनरिधानैसर्वकालानादवि
नियद्दयमुक्तवान् । तत्राहि [illegible] दिकालोतरस्यया [illegible] वसंताचवाधेनाविधानैतथासानि

पुदगयनस्वर्वपस्य पुण्याहसंनिपाते यद्वाकाऽनादेशादिति छंदोगसूत्रोक्तेदगयनाबाधेन सोमाङ्गितिसं
धिनूपकालांतरविधानादुदगयने त्वपकृष्यत इत्युक्तं। द्वितीयपक्षेतु यदेवेनीयज्ञ उपनमेदिति सर्वकाला
स्नाउक्तेरिति भरद्वाजसूत्रान्। सर्वदेशस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठ इतिवद्द्वयोरत्र योगात्सर्वकालं वा वृष्टि।
तेन दक्षिणायनेऽपि नृवतीत्युक्तं। यत्तु तैष्यदेवव्रात तैष्यतंत्ररत्ने चपट्टस्ता। पित्रं तु पुनः कवतीत्यु
क्तेर्मितिदिक्   श्रीहलमावास्या त्रेधाविभक्तदिनतृतीयायोगेऽपराह्णे अगस्त्यद्यापनी साग्निकर्त्यां
द्या। पिंडान्वाहार्यकंश्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते। वासरस्य तृतीयंशे नातिसंध्यासमीप इति कात्यायनात्ते
दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं। अपराह्णे पितृणां चेतत्र सानुप्रचारस्य न इति शातपोक्त्या। ता
दिनद्वये तत्र सत्त्वे सर्वापराह्णव्यापी दर्शो ग्राह्यः। यथा उक्तं पुरे विहितः सर्वापराह्णस्थित इति दीपिकोक्तेः।
युतकार्ष्णाजिनिः। भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा। श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषां
युः प्रहीयत इति। स्पष्टा ह चतुर्दशी परमिति श्राद्धहेमाद्रिः। दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्य सावेवग्राह्या
व्याप्नोति तिथिस्तस्य पूर्वेति हेमाद्रिः। यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्। अमावास्या क्षी
यमाणा तदैव श्राद्धमिष्यत इति कात्यायनोक्तेः। क्षीयमाणपक्षे दिनपूर्वाह्णव्याप्तेर्नियम
र्यं न दिनद्वयस्यापराह्णव्याप्त्यादौ तिथिद्वैधे हारीतः। त्रिमुहूर्ता च कर्तव्या पूर्वा खर्वा त्रिवर्द्धते। कुर्व

श्रीः
३७

नधर्मयुग्भिः कार्या यथेष्टस्तामग्नीनिति लिङ्गः। त्रिमुहूर्ता चेदुपर्वानेत्यर्थः। पींडपितृयज्ञस्तु काला
चनेर्यागादिनात्सर्वेद्युः कार्यश्चान्वेवाग्नत्वा पिंडपितृयज्ञ इति तन्नश्रेयः। व्याख्यातं चेतत्के
केदार्येः पूर्ववदर्शेऽपि पिंडपितृयज्ञापश्चात्। कुतः। अंगत्वात्। तथा च श्रुतिः। तस्मा
त्पूर्वेद्युः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान्यजत इति। पूर्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञो निपणीयपज्ञा
तद्देवेभ्यः प्रतनुत इति चातनं तन्मतिं गमवासौ। तदुक्तं। अगंवासमभिव्याहारादितीतिच
तद्देवेभ्यः प्रतनुत इति। श्रीनंतभाष्ये तु परेद्युरित्युक्तं। अत्रह
नवके मतं चतुर्दशीयुक्ता दर्शे पिंडपितृयज्ञ इति। श्रीनंतभाष्ये तत्रैव पिंडपितृयज्ञः।
धाप्याचानीदृश्यते। आपस्तंबानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शसत्त्वे तत्रैव पिंडपितृयज्ञः कुर्व
तदाऽऽपस्तंबः   अमावास्यायां यदहश्चंद्रं न पश्यंति तदहः पिंडपितृयज्ञः सर्वकर्म
तइति। अस्य तु उदर्त्तीया व्याख्या। पिंडैर्युक्तः पितृयज्ञः पिंडपितृयज्ञः सर्वकर्मनंगस्यादिति।
तर्थेन तु दर्शशेषः। यथा वक्ष्यति। पितृयज्ञः स्वकाले विधानादनंगस्यादिति। सधित
तीचयदहश्चंद्रमसं न पश्यंति पर्वदर्शं प्रतिपदि वा तदहः कुर्वीत। यदहरस्तमयः सधिम ...ना वाचापना
दरुचित्सर्थः इति। श्रीनानाडावाप्याहः। पिंडपितृयज्ञः स्तोऽपि पर्वसंधिम...

श्रीः
३७

क इति। अतः पर्वसंधिदिने पिंडपितृयज्ञः। शतपथश्रुतिरपि। यदैवैतं न पुरस्तान्न
पश्चाद्ददृशेऽथ पितृभ्यो ददातीति। पर्वसंधिदिने हि सर्वतः पश्चाद्वा चंद्रो न दृश्यतेऽत
स्तस्मिं समये पि पितृभ्यः क्रम्यद्दृश्यमानेऽपि पूर्वाह्णे तयज्ञं भवेद्यात्ममा
हित्त अमावास्याशब्दस्तिथिवचन एव पूर्वोक्तापस्तंबसूत्रेऽपि यद्दृष्टेन पश्येत्। तत्र
क्षयप्रोक्तोऽतः। अत एवैतद्दृश्यां चंद्रस्य क्षीणत्वात्तस्यां दर्शे पितृयज्ञः। यदुक्तं यद्ग
स्त्वेव दर्शनेन तिचंद्रमाः तत्रस्यापेक्षयाज्ञेयं क्षीणोऽपि नानि चेत्सपीतिर्यदुक्तं दृश्यमा
पितृयज्ञं दर्शेऽप्यपि स्यादिति च कात्यायनोक्तेः। दृश्यमानोऽप्यक इति गोभिलोक्तेः दृश्यमा
नोऽप्यक यस्यां सप्रागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते। अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिंडानां च
रणं ध्रुवमिति हारीतोक्तेश्च। चंद्रस्य कालश्चोक्तः कात्यायनेन। अष्टमेऽशे चतुर्दश्याः
क्षीणो भवति चंद्रमाः। अमावास्याष्टमेंऽशे च पुनः किल भवेदणुरिति। तेन एवं चतुर्दश्यपि
तृयज्ञस्य विधानं। कर्काचार्येणापि अपराह्णे पिंडपितृ

यज्ञः चंद्रादर्शने नामावास्यायामिति कात्यायनसूत्रे दर्शने न क्षय एवोक्तः। तस्मिन्नमावा
ददातीति श्रुतेः अतस्तन्मते चतुर्दश्यामपि युक्तोऽयं पितृयज्ञः सति पर्वदिने नियोगो यदि सिद्धः।
तदेतत्सर्वं पक्षमपि हेमाद्रिककादिव्याख्याने आपस्तंबवचनस्य पुरागोक्तातीय
बौधायनादिविषये। आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिंडपितृयज्ञः। तथा च सूत्रे।
अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञ इति। अत्र नारायणवृत्तिः अमावास्याशब्द
प्रतिपच्चतुर्दश्योः संधिवचनोऽप्यत्रापराह्णे शब्दसमन्वयात् तत्र होत्रादि वर्तते। तस्याप
हि कृत्वा चतुर्थे भागे पिंडपितृयज्ञः कार्यः। उपवासस्थेयजनीयेवाह्नि। यद्यपि हीनात्र
इवाति तिथिसंधिः स्यात्तदोपवसथ्य एवाह्नि क्रियत इति। अयं वत्सरात्मीयानां पौ
र्णमास्याद्व्यतिषंगेण कार्यः। व्यतिषंगो नाम तयोः सहानुष्ठानं। एतच्च अष्टादशपाद
नापिंडार्थमुद्धृत्येति सूत्रवृत्तिकृतोक्तेः। स्वंडपर्वणि केचिदाहुः। पूर्वाह्णे पिंडपितृयज्ञो व्यतिषं
गेण श्राद्धं चैतापनादिकवत्। पिंडपितृयज्ञः कार्यः। इति कृतान्वयं च पूर्वपक्षः। तिसृभ्यः
पार्वणी। काम्यमायुर्दयमस्यामेकोद्दिष्टमथापि मासि स्पृष्टा व्यय पूर्वपक्षे चतुःस्थालीपाकवत्

श्रीः ३९

दुहृव्याग्नौकरणमित्युक्ते दर्शश्राद्धस्थालीपाको नियत इति गम्यते स्थाली।कं पाकस्यापि
तृयइत्येवेति पूर्वदिने व्यतिषंगः सिद्धः।प्रयोगपारिजाते तु वार्षिकश्राद्धादेरपि व्यतिषंगउक्तः
किंतु दर्शश्राद्धस्यान्याय्यं विदस्त्वाकुः।सूत्रस्य वृत्तेस्त्र संपूर्णदर्शविषयत्वात्खंडपर्वणि पूर्व
दिने केवलं श्राद्धं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः।अतएव केचित् इति केतानात्रापूर्वेःस्थ
तद्विषये वा पूर्वदिने च स्था
लीपाकः।अत्र द्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसंगादिति।प्रयोगपारिजाते तिन्यप्ततद्विषये वा पूर्वदिने च स्था
लीपाक।अत्र द्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसंगादिति।प्रयोगपारिजाते होमो विधीयते।पित्र्यब्राह्मणह
स्तेग्नौकरणमेवन पाणिहोमः।चतुर्थ्यादिषु साग्निनां वैकल्पिको होमः किं कार्योपि कस्य कथं गृह्याग्निहोमः।
स्तेयादुत्तरेषु चतुर्थ्यादितियशिविशिष्टनियमात् न चलौकिकाग्नौ पत्र्यस्मात्तद्गृह्यत्वेनस्मात्तेग्निष्वेव नाग्नि
नान्याग्नौपक्वमन्याग्नौजुहुयादिति निषेधात्।मेवं श्राद्धस्य गृह्यत्वे तस्मात्तेग्नावेव नाबुस
वाकर्तव्यत्वात्।तस्मात्सर्वेषुः केवलं श्राद्धं न व्यतिषंगः। इदमेव चयुक्तं आहिताग्निना श्राद्ध
वीधानिना होधानिना वा संपूर्णखंडेवा दर्शे श्रौताग्नौ एव पितृयज्ञः कार्यस्तदुत्तरं दर्शश्राद्धं
व्यतिषंगेणेति विस्तरनिर्णीतोविनमामः।संपूर्णदर्शे च विशेषमाह लौगाक्षिः।पक्षांते कर्म निर्वर्त्य
वैश्वदेवं च साग्निकः।पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुधइति। पक्षांतकर्म्मान्वाधाने अ

श्रीः ३९

न्वाहार्यकं दर्शश्राद्धं।अयमेव साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिंडपितृयज्ञको वोद्दिष्टः।तस्यापि कात्या
यनेन होमांतं मनार्नं त्रैवेत्याम्नानात्।पिंडपितृयज्ञाकरणे प्रायश्चित्तमाह पुरश्चारमाधवी
येकात्यायनः।पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्यये पि च।भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भ
वेदियनल्ठ प्रहत्त मचुसनामः निराग्निकादिभिस्त्वमावास्या कुतपकालव्यापिनी ग्राह्या।
भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा।पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी।
तिज्ञानतोक्तेः।इदं च निरग्निकादिविषयं।सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि।
स्त्रीभिः २ शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति लौगाक्षिवचनात्।अतः साग्नि
नोपासना निराग्निरिति मदनपारिजाते उक्तेः।सिनीवाली दृष्टचंद्रा तथा च व्यासः।दृष्ट
चंद्रा सिनीवाली नष्टचंद्रा कुहूः स्मृतेति।पूर्वदिने परदिने एव वा तद्व्याप्तौ सैव ग्रा
ह्या।अंशव्याप्तिवैषम्येऽधिककालव्यापिनी ग्राह्या।दिनद्वये परतः समव्याप्ता तिथि
धिसयपूर्वा द्वौ हासाम्य सपूर्वा।तिथिक्षये सिनीवाली तिथिद्वौ कुहूः स्मृता।साम्ये
पिरकुहूः यावदवदागवे दिशिरिति प्रचेता वचनात्।दिनद्वये संपूर्णकुतपव्याप्तिसति

पिंडं हि विच्छवतीत्यनंतरवचनात्स्वचनात्पैरेवेति कुतपस्तु अह्नो मुहूर्तो विज्ञेयो दशमाय
च सर्वदा ॥ तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः इति माधवीयोक्तेः ॥ वृकादानं पिदं देवश्री
स्थां मवासादावुपनीयाद्यत्यन्यत्र विस्तरः ॥ दर्शे च मासिके वार्षिकादि श्राद्ध प्रासोक्त
कारदेवि विशेषकतः ॥ दर्शस्य चोदकुंभस्य दर्शमाद्रिके यान्यपि ॥ नित्यस्य चा ॥ ह्रेकस्यापि
दार्शिकाब्दिकयोरपीत्युक्ताः ॥ संपाते देवतां भेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेदिति ॥ अकर्मा
निर्णयदीपिकोक्तेः ॥ नष्टचंद्रे यदा कालेस्याहार्दिवसोत्सवेत ॥ वैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्या
त्प्राग्दर्शलक्षणं ॥ अमाश्राद्धं चानुपनीतोपि कुर्यात् ॥ श्राद्धकल्पपाणौ ॥ अमास्यायां का
र्त्तिक्यामपरपक्षे दर्शेषु चेत्युपक्रम्य ॥ एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु श्राद्धं साधा
रणं नाम सार्वकामफलप्रदं ॥ भार्याविरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपि नित्यशः ॥ शूद्रोप्यम
न्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुध इति मात्स्योक्तेः ॥ अमाश्राद्धातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं दि
शाने न्यसुवाचे ... अपनं चेतराने वाले दिने दिने ॥ अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेतितत्वा
अत्र पूर्वोक्त साग्निकपदं माहिताग्निः स्मार्ताग्निमांश्च गृह्यते ॥ विच्छिन्नाग्निकादिश्चानिर
ग्निकः ॥ तथा च हेमाद्रि ... करणे ॥

साग्निस्तथा वाग्निरस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ॥ कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिके नेति निश्चितमिति
स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य यस्त्वस्वीकृतौपासनस्तया समुच्छिन्नाग्निस्तयाऽर्थी विधुरस्तथाऽग्नि
र्नास्ति तस्य द्विजपाणौ जलादौ वा होम इति व्याचचक्षे ॥ मदनपारिजातेप्येवं इदमेव साग्नि
कानग्निकस्वरूपं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ॥ अथ ग्रहणं निर्णीयते ॥ ॥ तत्र चंद्रग्रहणे यस्मिन्यामे ग्र
हणं तस्मात्पूर्वप्रहरे ॥ तत्र यामं न भुंजीत ॥ सूर्यग्रहणे तु प्रहरचतुष्टये न भुंजीत ॥ सूर्यग्रहे तु नाश्नी
यात्पूर्वं यामचतुष्टयं ॥ नेति माधवीये गौतमात् ॥ ग्रह
त्वप्रहरमेव चतुष्टयं ॥ चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विना ॥ प्रथमे प्रथमाद्ध इति मार्कंडेयोक्तेः ॥
णादूर्ध्वं चेद्ग्रहः प्रथमाद्विधियामतः ॥ भुंजीतावर्तनात्पूर्वं सूर्यग्रहे ॥ सूर्योदयात्प्राक् भोजनाप्रा
ग्रहअयिकेर्वे ॥ ननु चंद्रग्रहे यामचतुष्टयनिषेधश्चिंतितो न तु सूर्यग्रहे ॥ भोजननिषेधप्रसंगात् ॥ चंद्रग्रहेपि
तुः मेवं वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे सति सर्वेद्युः पूर्वरात्रे भोजनमाचरेदिति द्वयोर्ग्रस्तास्ते
ग्रापनादू माधवीये वृद्धवसिष्ठः ॥ यस्तोदयविषये पूर्वेद्युः भोजनमाचरेदिति विप्लुषेपि अहोरात्रेन त्रो
तुमाधवीयव्यासः ॥ अनुक्तयोरस्तगयोर्द्वा ... हनीति

श्रीः ४०

श्रीः ४१

क्रव्यं चंद्रसूर्यग्रहे यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परं। अहोरात्रनिषेधाः सूर्यग्रह
स्तास्ते मदत्तरले गार्ग्यः॥ संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुंजीत रात्राव
पिकदाचनः। सायंसंध्यायां सूर्यस्य ग्रहस्तास्ते पूर्वाह्णे रात्रौ च न भोक्तव्यौ। प्रातःसंध्यायां त्व
द्रस्य एवं ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रौ उत्तरस्मिंश्चाह्नि न भोक्तव्यमित्यर्थः। चंद्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने संध्या
होमादौ न दोषः। तदाहोरात्रानाः। ग्रस्ते चास्तंगते विंदोः ज्ञात्वा मुक्तिं च वधारणो। स्नानहोमा
दिकं श्राद्धकार्यं भुंजीत इंदुक्षये पुनः। एतदाहिताग्निविषयं। अहोरात्रे व्रतोपायनीयमत्री
तदिति कात्यायनोक्तेः व्रतस्य श्रौतत्वेन विहितत्वे चैन च प्रबलत्वात्। अद्भिर्व्रतं कुर्यादिति
निर्णयदीपः। नागप्राप्त भोजने काले नियमोऽयं तेन हूरादाविरजन भोजनं नैमित्तिककर्मानुसारिणः।
बालवृद्धातुराणां तु ग्रहयामात्पूर्वं नैकयामो निषिद्धः। सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनं।
अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संगवे। भुंजीत संगवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनं क्रियेति मार्कंडेयो
क्तेः। इदं च बालादिविषयं बालवृद्धातुरैर्विनेति पूर्वोक्तेः। वेधकाले ग्रहणवा पक्वमन्नेया

श्रीः ४१

ज्यं सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति हे
माद्रौ षड्विंशन्मतात्। शृतमिति तदंतरितस्योपलक्षणं नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च य
दिति मिताक्षरायां वचनात्। भार्गवार्चनदीपिकायां। ज्योतिर्निबंधे च मेधातिथिः। आ
रनालं पयस्तक्रं दधिस्नेहाज्यपाचितं। मणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके। मन्वर्थमुक्ता
वल्ल्यां। अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे। वारितक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्य
ति। जले तद्दोषाभावो गंगाविषयः। ग्रहोषितजलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेदिति चतुर्विंशतिमते
न्यजलस्य दोषोक्तेः। वेधकाले ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये कात्यायनेन च
द्रसूर्यग्रहे तु भुक्त्वा कृच्छ्रं प्राजापत्येन शुध्यति। तस्मिन्नेव दिने त्वाविना त्रिरात्रेण विशुध्यति। ग्रह
णे च त्रिरात्रं चैकरात्रं वोपवासः स्त्रियार्थिना कार्यः। एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्वा च शक्ति
तः। कंचुकादिव सर्पस्य निर्मोकः पापकात्ततः। त्रिरात्रं समुपोष्यैवं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। स्नात्वा
दत्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह इति हेमाद्रौ लिंगोक्तेः। इदं च पुत्रवद्व्यतिरिक्तविषयं। आदित्य
हनि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृहीति जैमिनिवचनात्।

पराह्णे रवेर्ग्रस्तास्तं तदा पुत्रिणः अहर्द्वयं हित्वा बालादिवत् भोजनं न तूपवासः। सायाह्ने ग्र
हणं चेत्स्यादिति पूर्वोक्त मार्कंडेयवचनात्सायाह्ने संगवे ग्रहे रात्रौ च्छादे संगवादधः। मध्याह्ने
परतो ग्रीयान्नोपवसेन्न विग्रहे इति स्मृतेश्चेति हेमाद्रिः। शारदापत्याकं: माधवमते तु पु
त्रिणोपि तत्रोपवास एव। अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति पूर्वोक्त निषेधस्य तेनापि पालनीयत्वात्।
उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः। कृष्णैकादश्यां निषेधवदिति। मदनरत्नेप्येवं। तथाच व्या
सः। रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनंतकं। वारेष्वन्ये
षु यत्पुण्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतं। अत्र चाद्यंतयोः स्ना
नं कुर्यात् ग्रहे माने नवे संस्नानं ग्रहस्त होमो विधीयते। मुच्यमाने च वेद्धनैमुक्तस्नानं विधी
यते इति हेमाद्रौ वचनात्। स्नानं स्याद्दुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति ब्रह्मवैवर्ताच्च। सर्वेषामे
व वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। सचेलं च भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्जयेदिति वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च। सचेलं
च मुक्तिस्नानेप्येवमिति मदनरत्ने उक्तं। भार्गवार्चनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते। मुक्तौ यस्तु न कु
र्यात्स्नानं ग्रहणसूतके। सूतकी न च वेत्तावद्यावत्स्यादपरो ग्रहः। इदं च स्नानमंत्रकं कार्यमिति स्मृति

रत्नावल्यां तत्र विशेषो नत्र तीर्थविशेषो भारते गंगास्नानं न कुर्वीत ग्रहणे चंद्र
सूर्ययोः। महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि व्यासः इंदोर्लक्षगुणं पु
ण्यं रवेर्दशगुणं ततः। गंगातोये तु संप्राप्ते इंदोः कोटी रवेर्दश। गवां कोटिसहस्रस्य यत्सम्य
ग्दत्तेन नरः। तत्फलं लभते मर्त्यो ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। असंभवे तु माधवीये शंखः। वापीकूपतडागेषु गि
रिप्रस्रवणेषु च। नद्यां नदे देवखाते सरःसु [illegible] उद्धृतोदकेन [illegible] चंद्रसूर्ययोः।
तत्र तारतम्यं मार्कंडेयः। शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात्। भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्र
स्रवणोदकं। ततोपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलं। तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यंबु पावनं। ततस्ततोपि
गंगांबु पुण्यं पुण्यस्ततोंबुधिरिति। उष्णोदकं मार्गाविषय। तथा गोदावरीं महापुण्यां चंद्रराहुस
मन्विते। सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने। नर्मदातोयसंस्पर्शी कृतकृत्यो भवति हि। पृथ्वी
चंद्रोदये प्रभासे च। गावो नागो तिलाः धान्यं नलानि कनकं मही। स्वप्रदाय कुरुक्षेत्रे यत्फलं
लभ्यते नरैः। तदिंदुग्रहणे काश्यां स्नानात्कुर्वीत पंडुनी। तत्रैव सौरपुराणे ब्धिस्नानमुपक्रम्य
दानानि यानि लोके सुविख्यातानि मनीषिभिः। तेषां फलमवाप्नोति ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। देवीपु

राणे। गंगायां कनखले पुण्यं प्रयागं पुष्करं तथा। कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे। स्ना
नासंध्ययेस्मरणं वा कार्यमित्यस्मृत्यादौ तत्कृतफलं दृष्ट्वा दृष्ट्वा सर्वघनाशनं। स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं
तु पीत्वा सौत्रामणेः फलं छेदात्स्नात्वा वाजीमखं पुण्यं प्राप्नुयाद विचारतः। रविचंद्रोपरागे च
अयने चोत्तरे तथेति मार्कंडेयोक्तेः। अत्र श्राद्धमाह कृष्यशृंगः। चंद्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं
विधिवदाचरेत्। तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे। भारते सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्रा
द्धं वै राहुदर्शने। अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्पंके गौरिव सीदति। विष्णुः राहुदर्शनदत्तं श्रीः ४२
हि श्राद्धमाचंद्रतारकं। इदं चामान्नेन हेम्ना कार्यं न पक्वान्नेन। आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्र
श्रीः ४२ हे तथा। आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति शातातपोक्तेरिति हेमाद्रिमाधवादयः। अ
पराकेस्तु एतद्द्विजानां कामात्वेद्व्यतीर्थश्राद्धे वा पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं वि
धीयत इति स्मृत्युक्तेः। सैंहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसंधिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां
श्राद्धं प्रकल्पयेत्। घृतेन भोजयेद्विप्रान्यस्तु सोमग्रहे द्विजानिति वायवीयोक्तेश्च या

विज्ञानेश्वरोप्याह। ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्तु न स्यादिति। सूतके मृतके चैव ग्रहे शशिभास्करे।
छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः न भूयः पुरुषो भवेत्। इत्यापस्तंबेन भोजनेन निषेधाच्च। अयं च निषे
धः श्राद्धभोक्तुः। हस्तिच्छाया साहचर्यात्। अत्र ग्रहणनिमित्तकश्राद्धेनैवामासंक्रांत्यादिनिमित्त
कानां सिद्धिः। रविकालव्ययेनापीति कालादर्शोक्तेः। अथाशौचमध्येपि स्नानश्राद्धादिका
र्यमेव। सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते। इति माध
वीये वृद्धवसिष्ठोक्तेः। स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति व्याघ्रपादोक्तेश्च। कालादर्शे
गिराः। सर्ववर्णाः सूतके पि मृतके राहुदर्शने। स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन् दानं शाठ्यविवर्जितं। मद
नपारिजाते पि। तेन स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितमिति निर्मूलं वदंतो गौडाः परास्ताः
इदं च शुद्धिनविशेषान्मदीक्षापुनः स्वपणादि सर्वस्मार्तकर्मविषयं। मदनरत्नेप्येवं। रज
स्वलायास्तु काश्यपगर्गवाचनदीपिकायां सूर्योदयनिर्बंधे। नरहजनकादिदोषोत्पत्तौ यदा ग्रहणं जा
दिषु ग्रहे नमायातदुदकापिततीर्थादुत्तवारिणोति। अत्र० स्नानं निमित्तके प्राप्ते नारी यदि रजस
ला पात्रेण नितोयेन स्नानं कृत्वा वृत्तं चरेदित्यादि स्मृतार्थसारोक्ता विधिर्ज्ञेयः। तथा० ग्रहणाद्यावा

रपि श्राद्धादिकार्यं ग्रहणे द्वादशसंक्रांतियामत्रि प्रसवेषु च। दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते इत्य
पराके व्यासोक्तेः। चंद्रग्रहे तु यामत्रि रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यत इति देवकोक्तेश्च। यदा तु ज्योतिःशास्त्रगम्यो
दिने चंद्रग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादि न कार्यं। सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र
स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचिदिति वृद्धवसिष्ठस्मरणात्। ग्रहणदिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ तु प्रयोगपा
रिजाते गोभिलः : दर्शे च रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थिते। अन्नेनासंभवे हेम्ना कुर्याद्वा
मेन वा सुत इति। अत्र दर्शे रविग्रहे पितृसुत शब्दाः प्रदर्शनार्थाः। न्यायसाम्यात् तेन चंद्रग्रहणेपि
श्रीः ४४ सपिंडाः आब्दिकं वार्षिकं मन्वादिनात्तद्दिन एव कार्यमिति मदनपारिजाते व्याख्यातं पृथ्वीचंद्रो श्रीः ४४
दयेप्येवं तेन यानि आमश्राद्धं प्रकुर्वीत मासस्संवत्सरादृत इति। अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धे
म्ना वा मनुनक्वचिदिति मरीचिस्लोकाद्याः इत्यादिवचनानि तानि ग्रहणादिनातिरिक्तविषयाणि भवि
ष्यामृतेप्येवं यानि तु ग्रहणात् द्वितीयदिने तज्ज्ञापकमात्रपरं तथा ग्रहस्तोदयेप्युदा चंद्रग्र
स्य दृष्टे समुपस्थिते। तद्दिने चोपवासः स्यात्स्वस्थे तु परेह्नि तथा ग्रहस्तावेवास्तमाने तु पर्वणि दृष्टे
मुत्तीयादाप्रस्वस्थं तु यदा कार्यं प्रपेदेह्न्येव सर्वदा। चंद्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं प्रपेदनीयादि।

निवचनानि तानि निबंधेषु क्वाप्यनुपलब्धानि मूलानि प्रत्युत पूर्वोक्तनिबंधेषु तद्दिन एव श्रा
द्धमुक्तमित्यलं। ग्रहणादिरससहदिनत्रयं तं रामगोपालकाद्यागमदीक्षासोक्ता। शिवार्चने चंडिका
यां ज्ञानार्णवे। मंत्राद्यापनं न कुर्याद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः सप्तदिना
वधीति। रत्नसागरे सत्तीर्थे कैविधुग्रासे तं तु रामनपर्वणि। मन्वद्दौ प्रभुग्याणोमासस्सरादि
नद्यापयेत्। अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यं। सूर्यग्रहणवत्क्वचित् नान्यदन्वीक्षिते ऽवतः सूर्यग्रहण
कुर्यादीनां यादीसावृतचारिणी। विनरस्वस्य च यासी सा दारिद्र्य सत जन्म स्थिति नैव योगिनि
दस्या ग्रहणं नवीक्षेत्। हिंसस्तनदष्टुमध्यमस्थितौ त्रोष ब्रानिषं कोथिनी नेति। आयुष्का
मेऽपि निबध्यात्। ग्रहणं तु जन्मनार्याद्दौ निषिद्धं। तदुक्तं ज्योतिषे विपद्गोचरायापरतिलराशौ तत्र
दृष्ट्वा मेदाश्च नव इषुपंच मदनरवेगर्गः जन्मसप्ताष्टनीफोकदर्शनस्थे निशाकरो। द्विष्ठेरि
प्रदानाद्दुर्जन्मर्क्षे निधनेपि च। रिप्फद्वादशे अंकानव निधनेस्तसमताना। पृथ्वीचंद्रोदये

विसृष्टधर्मे। यन्नक्षत्रगते राहौ ग्रसते शशिभास्करौ। तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शांति
वर्जिताः। तत्रैव पुराणांतरे। सूर्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। यस्य त्रिजन्मन
क्षत्रे तस्य रोगोथवा मृतिः। तस्य नै --- चहोमं चंद्रेवार्चनं उपोषणं। उपरागादिकं चैवं चक्षु
र्यः कांतिर्विवीक्ष्यति। स्वर्णेन वाप्यपिष्टेन कुर्यात्सर्पस्य वाकृतिं। ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगो
दिष्टं तत्कृतः। जन्मनक्षत्रे तत्पूर्वोत्तरे त्रिजन्मनक्षत्रमिति कथ्यते जन्मदशमैकोनविंशता
नाशति केचित्। सर्पस्य तदाकारस्य नागो शिरस्यर्थः। अद्भुतसागरे भार्गवः यस्य राज्यस्य नक्षत्र
स्वर्भानुरुपरज्यते। राज्यभंगं सुहृन्नाशं मरणं वात्र निर्दिशेत्। राज्यस्य नक्षत्रं अभिषेकनक्षत्रमि
ति तत्रैव व्याख्याते। गर्गो वाचेन दीपिकायां ज्योतिःसारे। सौवर्णं कारयेन्नागं पंकेनाप्यपलार्धतः
तदर्धेन तदर्धेन पणायामौक्तिकं न्यसेत्। ताम्रपात्रे निधायाथ घृतपूर्णे विशेषतः। कांस्ये वा कांति तिलो
हेवान्यस्य दद्यात्सदक्षिणं। चंद्रग्रहे द्रुतरूपस्या बिंबं दद्यात्सदक्षिणं। नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे बिंबं
वं च हेमजं। उरगं नवघृतो भूमितिक सर्पिष्काचने॥ काकविवेकेपि॥ सुवर्णनिर्मितं नागं
सतिके कांस्यभाजने। सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय ददौ निवेदयेत्॥ सौवर्णं राजतं वापि बिंबं ह

ग्रं॰ ४५

ग्रं॰ ४

त्रत्र शांतिं तत उपरागं च वक्ष्ये शांति हे विप्राय कल्पयेत्। मंत्रस्तु। तमोमय महाभीम सोमसूर्य
विमर्दन। हेमताराप्रदानेन मम शांतिप्रदो भव। विधुंतुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानंदनाच्युत। दानेनाने
न नागस्य रक्ष मां वेधजाद्भयात् इति। अत्र शांतिरप्युक्ता मात्स्ये। यस्य राशिं समासाद्य भवेद्राहु
ग्रसंभवः। स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मंत्रौषधिसमन्वितं। चंद्रोपरागं संप्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनं।
संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलेपनैः। पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकं। स्थापयेच्च
तुरः कुंभानव्रणान्सागरानिव। गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाह्रदगोकुलात्। राजद्वारप्रदेशाच्च
मृदमानीय निक्षिपेत्। पंचगव्यं पंचरत्नं पंचत्वक्पंचपल्लवं। रोचनं पद्मकं शंखं कुंकुमं तथा
चंदनं। शुक्तिं स्फटिकतीर्थांबु सितसर्षप गुग्गुलं। सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः। आया
तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः। योसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः। सहस्रनयनश्चंद्रग्रहपीडां
व्यपोहतु। मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः। चंद्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु। यः क
र्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः। यमश्चंद्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु। रक्षोगणाधिपः
साक्षान्नीलांजनचयप्रभः। खड्गहस्तोतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु। नागपाशधरो देवः सदा म

करवाहनः सजकाद्विपतिर्दिबोधक ब्राणरूपोहितलोकानां सदाकलमृगप्रियः। वायुश्चंद्रोपरागोत्थंपा
प ध्योऽसौ निग्रहपतिर्देवः खड्गध्वजलगदाधनाः। चंद्रोपरागकलुषंधनदोत्रव्यपोहतु। योसौ विंदुधरोदेवः
पिनाकीवृषवाहनः। चंद्रोपरागपापानि सनाशयतुशंकरः। त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि
चराणि च। ब्रह्मविष्ण्वर्कयुक्तानि दहंतु मम पातकं। एवमावाह्य सर्वत्र पट्टे वा पंचमंत्रेण स्वस्ति वाचनैः।
रत्नानि वस्त्राभिमंत्र्य स्वर्णपट्टे विलेखयेत्। तावचपट्टे च वालेख्य चंदनेन तथैव च। मस्तके यजमा
नस्य न्यस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः। कलशान्नव्यसंपूर्णान् नानारूपसमन्वितान्। गृहीत्वा स्था
पयेद्रुद्रं पीठोपरि स्थितो। पूर्वोक्तैव तु मंत्रैश्च यजमानं द्विजोत्तमाः। अभिषेकं ततः कुर्युः सर्वौषधिवा
रिसूक्तकैः। आचार्यं वरयेत्तस्मै स्वर्णपट्टं निवेदयेत्। आचार्यदक्षिणां दद्यात् दानैस्तु च वा
नितः। होमं चापि प्रकुर्वीरन् तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा। दानं च शक्तितो दद्याद्धर्मे द्विजातयेऽहितो।
सूर्यग्रहे सूर्यनामा युक्तान् मंत्रांश्च कीर्तयेत्। अनेन विधिना युक्तः ग्रहणस्नानमाचरेत्। न तस्य
ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते इति ग्रहणशांतिः भार्गवार्च्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धांते।
सर्वैः परस्थितैवीक्ष्य क्ष्यर्व्यर्वकौ तैलंबुपर्वणोः। ग्रहणं गुर्विणीजातु नपश्येत् तुपरंविना

४८

तथा संगताः सुतेषु वेधविशेषो हेमाद्रौ। त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवं। मांगल्येषु सम
स्तेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। प्रकारांतरमप्युक्तं तत्रैवोक्तं द्वादश्यादि द्वितीयांतो वेधः इंदुग्रहे स्मृतः। एकादश्यादि
के सौरे चतुर्थ्यंतः प्रकीर्तितः। इदं च पूर्वग्रस्तग्रस्तास्तग्रहे खंडग्रहे रत्नयोरिति तैरेवोक्तेः
[illegible] निर्विघ्न वचनः ग्रहणात्प्राक् साउर्ध्वं मंगलेषु त्रयं। यस्य वर्णविना [illegible]
दग्धकाष्ठवत्। अन्यानि चापि त्र्यादिमंडकानि तत्कालैर्वर्णविकायादि फलं च दैवप्योज्ञेयं।
पुरश्चरणं चंडिकायाः। चंद्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादिमोक्षपर्यंतं ज
पेन्मंत्रं समाहितः। जपाद्दशांशतो होमस्तथा होमाच्च तर्पणं तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं क
पितं किल। सर्वेष्वदेवतासु पंच्याचा अनंत प्रमुख्यं ते नमा तं मंत्रमुच्चार्य तदंते देवता द्वितीयांतिया
नाम दद्यात् दशांशाभिषिंचामि अनेन तत्तोयैर्मंत्रं जुहुयात् द्विजः। मार्जनं दशदशां
शेन ब्राह्मणानपि भोजयेत्। जपो चाप्युक्तो होमस्तर्पणं चाभिषेचनं हृदेवपूजनं पंचप्रकारा
का पुनः क्रिया तथा होमाशक्तो जपं कुर्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणं। एवं कृते तु मंत्रस्य
जायते सिद्धिरुत्तमा। ग्रहणप्रसंगात्तु तु सर्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमुच्यते तिलैस्तु णस्मृतौ।

त्तियाः॥ विकुत्रुक्षेनेन नृयः पूतुषो ऽस्वेन्॥ तथापि मनसः स्नुहे प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ सप्त
रुद्धं हयेंकुर्यादेवनेन समन्विते। सत्रेण वायुजेताय जपेद्वालक्षसप्तकं। वापीकूपतडागा
दिखनने विभ्रजेदन्निमिति। एतच्च यत्र विहितेनार्जयेतिकर्मणा ब्राह्मणावनी। त
स्यासत्राण सुच्याति दानेन तपसैव च चातिमनुते वत्स गोत्रं रक्ष्येयमिति दिक्॥ यद्रुणाति रित
स्य पर्वसंकालिते तद्व्यस्य द्वैगुण्यं भवतीति सिष्टाः॥ अत्र केचिद्वोद्ववल्या आहुः ग्रहण
स्य निमित्तत्वे नृतानि श्चयस्य प्रयोजकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिनाज्ञात स्य ज्ञान
स्य निमित्तत्वे प्राप्तेपि स्नानदानेततः श्राद्ध मेनतेनाकुदर्शने चेंद्रसूर्योपरागे यावद्दर्शन
गोचर इति जाबाल्यादिवचनेषु दृशिप्रयोगा चाक्षुषज्ञानस्यैवापसंहार न्यायेन निमित्तत्व
अन्यथा दृशेर्योल्लक्षणास्यात्॥ तेन मेघाच्छादने याद नो चस्नानश्राद्धादौ नाधिकार इति॥ कल्प
तरुरप्याह॥ दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं मतं तेन ज्ञानमात्रं। अज्ञानस्य निमित्तत्व सं
वान्निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः तेन चाक्षुषे ध्ये योग्यः केवलं प्रणप।
योग्यत्वं च प्रयत्नानपतेय चाक्षुषज्ञान प्रतिबंधकाभावादित्यर्थः तेन मेघच्छन्नेन योग्यता॥

श्री:
४१

श्री:
४१

रुक्सस्नानादीति निर्णयामृतेप्येवं तदेवमुक्तं यदि चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा सूर्यग्रहो यदा नौ वै
दिवा चंद्रग्रहस्तस्यात्तत्रस्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च कर्हिचित्॥ इति किं वाक्यं व्यर्थं स्यात्॥ चाक्षुषज्ञानाभा
वेन प्राप्त्यभावात् तस्मात्पूर्वं कलाचनिषेधस्य। न चेदं ग्रस्तास्तपरं। रविचंद्रयोरस्तानंतरं रात्रिदिवाग्रह
त्वाभिधिवाच्यात्तत्र पदस्य ग्रहपरत्वे धिकरणात्वायोगात् निमित्तपरत्वे चात्र ग्रहपरनिमित्तक
स्नानादेरस्तात्प्रागप्यप्रवापत्तेः अयतत्र न रात्रौ दिने उच्यते सा कृष्णे देवीति वरुण भूतम
मंत्र
नितन्न। तादृशलिंगाभावात्॥ निमित्तत्वेधिकारांगत्वेवान्न युक्तस्नानाद्यभावापत्ते
श्च किंच नेक्षेत्तोद्यंतमादित्यं नास्तं यातं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति
मनुवचने वाच्यं तानचात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युदसनीयतापत्तेश्च युक्तोक्ति
वाच्यो दर्शनस्य वचनादेनत घयत्यात्राबाद। एतच्चाग्रेव क्ष्यामः। तस्मात्तविवेकाश्र्वित्रकृत्या
पत्तेः। रवेर्हेनोस्थितः इत्यादिच। अस्तु स्पर्शदर्शनविधानेन सकाचित्दा न स्मृति दृष्ट्वा।
नैमित्तिकादितिमुक्तिसत्तानिपिचाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः। उच्यते किं न रिक्तेभ्यो भातिवत्।
यत्रातिलयाः परेच्छु तु दयात् दृष्ट्वाप्यवस्थितेक्षुचिरात्तनायवायि द्रुगुणादर्शनोत्तरं गाज नाशेवानादर्शं

स्पर्शवेधकाले स्नानाद्दर्शने भोजननिषेधापत्तेः। मध्ये ग्रहणस्य सूतकादौ बहुशः स्नानोपवासप्रसंग
श्च। अथा नूनं लोलुपत्वं तत्र ज्ञानमात्रं विवक्षितं तत्पुनरेवमपि निर्लज्जैर्न स्वीक्रियते। न मुक्तिस्ना
नेनाक्षीयते न च ज्ञानं निमित्तं न चाक्षुषं। चंद्रसूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि स्पृष्टः। याहां विमुक्तौ वि
ज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति हि गौतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः। यत्तु मुक्तिं दृष्ट्वा भो
क्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति तदपि ज्ञानमात्रपरं। मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिं न दृश्यते आ
श्रीः कलय्य तत्काले स्नात्वा भुंजीत वाग्यत इति गौडनिबंधे वचनात् नैवं अज्ञातस्य निमित्तत्वा श्रीः
४८ वेनिमित्तं न महिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात् एतेन यत्केनचिदुक्तं। स्पर्शस्नाने मुक्तिस्नाने ४८
च पस्यदर्शनेतेनैव कार्यं नान्येन। क्त्वाप्रत्यये समानकर्तृकत्वावगतेरिति तन्निरस्तं कातरितस्यग
तिः दर्शने उद्देश्यविशेषणत्वाद्ग्रहैकत्ववद्विवक्षितार्थतः सिद्धज्ञानमात्रानुवादत्वेन सर्वसुस्थं। अंगुक्ताद्ध
नादेश्य ग्रहव्याहृत्यावादेन स्यार्थवत्त्वं न चोक्तिकर्मयोग्यता। एसाध्वी। दर्शनोत्तरं न घटते योग्यता
ज्ञप्त्यादिनाघटनावापत्तेः। तेन तद्विशेषणं वच्छेदनस्य ज्योतिःशास्त्रावच्छिन्नस्यैव योग्यता। किंच राज
सादर्शनेना रात्रि यात्रमन्नश्चि(?)द्दिव्यशाप्य घटिकानामार्गोचाभावप्रसंगः। किंच ग्रस्तास्त

गेः पूरेषु … निषिद्धयाद्दिव। द्वैवैयर्थ्यापत्तेः। चाक्षुषज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवार्थो
कद्वयत्वेन सिद्धेः। किंच। दर्शनं विशेषणमुपलक्षणं वा। नाद्यः दर्शनाविशिष्टकाले स्नानतुक
…नोदर्वा ग्रहः। दर्शना… ग्रहणनिमित्तं स्यात्। नाद्यः। यावद्दर्शनगोचरत्वेति
याक्यवैयर्थ्यप्रसंगात्। दृष्टग्रहस्य ग्रहणात्तस्यापि स्नानाद्यापत्तेश्च। ज्ञानपक्षेप्येष दोषस्तु त्या
इतिचेत्। मूर्खोसि यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत। न तत्तस्यान्वयो विचार्येत। दृग्भिन्नश्रूयत इति वे
कार्यं कुर्वीत हि ज्ञानं लक्ष्यते संक्रांतौ स्नायादितिवद्दर्शनाद्धि स्वेहि। अश्रुतत्वादेव नो दृश्यानुविधे
ष विशेषणविवक्षाकृतो वाक्यभेदोपि। अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणनिमित्तमिति चेत्। गुरुत्वात्तदेवं स्नो
तत्स्नानापत्तेः। विशिष्टोद्देशवाक्यभेदाच्च। तत्रापि तत्तुल्यमिति चेत्। यावद्दर्शनगोचरस्तावदेव
नतन्निषेधात्। तत्र तन्मग्रह इव ग्रस्तास्तेपि स्यात्। किंच। दर्शनस्य विधिरनुवादो वा। आद्योप्य
रूपांशेन दर्शनं विधिरुत दर्शनविशिष्टस्नानविधिरुत स्नानोद्देशेन दर्शनविधिः। नाद्यः।
स्पर्शोद्देशेन स्नानविधानदर्शने च वाक्यभेदात्। एतेन द्वितीयोपि परास्तः। न तृतीयः स्ना
नयाप्तेः। दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च। अन्यथा सामवमनादौ प्रसंगात्। विधिः केन

वोर्यते। अथनानाकर्येषु कचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। कचिच्छ्रान्तीदर्शनेनिमित्तीकृ
त्यस्नानमात्रविधिः। तत्रस्नानप्रधानस्यप्राप्तौतदंगदर्शनप्राप्तिः। तस्यांचनिमित्तेसतिस्ना
नमित्यन्योन्याश्रयात्। एवंदर्शनविधौसतितन्निमित्तकस्नानविधिः। सतिप्रधानस्नानविधौत
दंगदर्शनविधिः। एवमधिकारेप्रयोजकत्वेचयोज्यौ। स्नानार्थपूर्वकालविधौचास्त्येवमत्भेदः। अ
न्यथास्नानोत्तरमपिस्यात्। नद्वितीयः। तत्रापिदर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वेस्नानद्वयापत्तेर्दर्शनाद्वन्नी
नैमित्तिकावृत्तिप्रसंगाद्दर्शनविशिष्टग्रहस्यचविशिष्टस्यानुवाक्यत्वेदापत्तेः। ननुहविरार्त्तिवद्दृष्टि
श्रीः एवंनिमित्तमितिवचः। आर्त्तिमात्रस्यैहिनिमित्तत्वेनिमेषादावतिनपितत्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वेनगा श्री
पृक्तौविशिष्टेद्रियत्वे। इन्दुग्रहणमात्रस्यनिमित्तत्वेनकाचित्क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यनी। ग्र ४९
त्वात्तद्विपर्यत्वादनादेश्ययग्रहणपार्श्वीवीदाज्ञानस्यवाधतः प्राप्तिस्तदेवनिमित्तं। तेनमेघाच्छादने
थादश्चस्नानोदिन्नवत्सेवेतत्क्वेदवाह्यैः सत्लापेन ॥ इतिग्रहणनिर्णयः ॥ अथसमुद्रस्नाने ॥
आश्वलायनः। समुद्रेपर्वसुस्नायादमायांचविशेषतः। पापैर्विमुच्यतेसर्वैरमायांस्नानमात्वर
न। भृगुभौमदिनेस्नानंनित्यमेवविवर्जयेत् ॥ गायत्रे अश्वत्थसागरौसेव्यौनस्प्रष्टव्यौकदाचन ॥

अश्वत्थं मंदवारेतुसागरंपर्वणिस्पृशेत्। पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे पुनातिपर्वणिस्नानात्पर्वणेः सरितांपतिः।
कदाचिदपिनैवात्रस्नानंकुर्यादपर्वणि। अस्यापवादस्तत्रैवप्रभासखंडे। पर्वकालेचसंप्राप्तेनदी
नांचसमागमे। सेतुबंधेतथासिंधौतीर्थेष्वन्येषुसंयुतः। एवमादिषुसर्वेषुमध्येन्येषुस्वकर्मणि।
तथा विनामंत्रैर्विनापर्वसुनाकर्मविनानरैः। कुशाग्रेणापिसप्तदिवानस्प्रष्टव्योमहोदधिः तथा
नकालनियमस्सेतौसमुद्रस्नानकर्मणि। तद्विधिस्तत्रैव। पिप्पलादसमुत्पन्नेकृत्येलोकभयंकरे। पाषाणी
तेमयादत्तमाहारार्थंप्रकल्प्यतां। मितिपाषाणंप्रक्षिप्य। विश्वाचीचघृताचीचविश्वयोनेविशांपते। साग्नि
ध्यंकुरुमेदेवसागरेलवणांभसि। नमस्तेविश्वगुप्तायनमोविष्णोअपांपते। नमोजलाधिरूपायनदी
नांपतयेनमः। समस्तजगदाधारशंखचक्रगदाधर। देवदेहिममानुज्ञांत्वत्तीर्थनिषेवणे। त्रितावाले
कर्मानाते। नमोपिविष्णुसुमापतिं। सान्निध्यंकुरुदेवेशसागरेलवणांभसि। अग्निश्चयोनिरनि
लाचदेहानतोधाविष्णुरमृतस्यनाभिः। एतद्ब्रुवन्पांडवसत्यवाक्यंततोवगाहेतपतिंनदीनामिति
गनते। क्षीरेणान्यूठीतावाविविधरत्नानि। सर्वरत्नोनवत्सु श्रीमान्सर्वरत्नाकरोयतः। सर्वरत्नप्रधान
रत्नैर्गृहाणार्घ्यंमहोदधे। इत्यर्घ्यंदत्वासंतर्पयेत्। यथोक्तंपृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे। पिप्पला

[illegible] एवं कृतांतेजीवके पुरी। [illegible] वसिष्ठ वामदेवैश्च पराशरं सुमन्त्रपति [illegible] वाल्मीकिना
[illegible] पवनात्करवील्यांस्त देवचानकैनीलैगवाक्षैश्च गवयैर्गंधमादनैः [illegible] वैतैस्तु
मैर्तैस्सुग्रीवं चांगदंस्तथा। मैंदंच द्विविदंचैव वृषकैश्रारनैतया। रामचंद्रैरणमैव
[illegible] स्विनी। एतोस्तत्पर्यद्विद्वान्नक्तमध्ये विशेषतः। आब्रह्मस्तंबे
[illegible] चराचरं। मयादत्तेनतोयेन तृप्तिमेवाभिगच्छत्विति [illegible]
[illegible] ॥ इति श्रीमत्तद्ववाद्यप्रमाणपारावारपारीणभ
ट्टरामकृष्णसूनुदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधो
प्रथमः परिछेदः ॥ ॥ श्रीरामभद्रायनमः। ॥

264